

10.33537/sobild.2020.11.2.10

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 14.04.2020
Kabul edildiği tarih: 15.06.2020
Yayınlanma tarihi: 30.06.2020

Article Info

Date submitted: 14.04.2020
Date accepted: 15.06.2020
Date published: 30.06.2020

OSMANLI DÖNEMİNDE TOKAT ŞEHRİNİN FONKSİYON ÖZELLİKLERİ

FUNCTIONAL PROPERTIES OF TOKAT CITY IN OTTOMAN PERIOD

Hatice Ö. AKYÜZ

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü C
oğrafya Anabilim Dalı, doktora öğrencisi,
h.akyuz_92@outlook.com

Mehmet Akif CEYLAN

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Coğrafya Bölümü,
maceylan@marmara.edu.tr

Anahtar sözcükler

Tokat; Şehir Fonksiyonları;
Osmanlı Dönemi; Şehir
Coğrafyası.

Keywords

Tokat; Urban Functions; Ottoman
Period; Urban Geography.

Öz

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı döneminde Tokat şehrinin fonksiyon özelliklerini şehir coğrafyası açısından incelemektir. Coğrafya sistematğine bağlı kalmak suretiyle Cumhuriyet öncesi dönemi ve belirli bir konuyu esas alarak hazırlanan şehir coğrafyası çalışmaları yok denecek kadar azdır. Bu açıdan yaklaşıldığında makale, coğrafya literatüründe ilklerden birini temsil etmektedir.

Osmanlı döneminde Tokat şehrinin fonksiyonları konusunda veri ve bilgiler içeren Sivas vilayet salnameleri, Tokat şer'iyye sicilleri ve Tahrir defterleri yararlanılan temel kaynakları oluşturmaktadır. Bunların yanında yerli ve yabancı seyyahların eserleri de önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Yine farklı tarihlerde arazi çalışmaları yapılarak Osmanlı döneminde şehrin yayılışı ve fonksiyon alanları doğrudan yerinde incelenmiştir.

Tokat yaklaşık beş asır Osmanlı idaresinde kalmıştır. Bu uzun Osmanlı döneminde Tokat, başta ticaret ve sanayi olmak üzere yönetim, eğitim, sağlık, ulaşım ve tarımı kapsayan çok fonksiyonlu bir şehir özelliğine sahip olmuştur. Bazılarının önemi zamanla değişse de bütün fonksiyonlar, birbirlerini daima desteklemiş ve böylelikle Osmanlı dönemi boyunca şehrin devamlı şekilde canlılığını ve önemini korumasına imkân sağlamıştır.

Abstract

The aim of this study is to analyze functional qualifications of Tokat city during the Ottoman Period, in terms of urban geography. There are almost no urban geography studies base on both the previous history of the republic period and a specific subject by keep to geographical systematic. In this respect, this paper represents one of the first.

In this study, Sivas provincial annuals, Tokat court registers and tax registers consisting of data and information about functions of Tokat city in the Ottoman Period are basic sources utilized. In addition, works of native and foreign travelers are also essential sources. Besides, advancement and functional area of the city in the Ottoman Period had investigated on site and at first-hand by making field survey at various dates.

Tokat was under the governance of Ottomans about 5 centuries. Tokat had a multi-functional city characteristic that comprising, being in the first-place commerce and industry then education, health, transportation, agriculture. Although importance of some of them have changed, all of city functions always assisted each other and so, this provided an opportunity to the city to protect her significance and liveliness continually in the Ottoman Period.

GİRİŞ

Tokat, Karadeniz bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde yer alan ve Yeşilirmak'ın bir kolu olan Behzat deresinin vadisinde kurulu bulunan bir şehir yerleşmesidir. 36° 33' 07" doğu meridyenleri ile 40° 19' 25" kuzey paralellere konumlanan şehrin kuruluş tarihi kesin olarak belli değildir. Buna karşılık şehrin Roma döneminde bugünkü şehir merkezinin 8 km kuzeydoğusundaki Komana (Gümenek) köyünün yerlileri tarafından kurulduğu bilinmektedir.

Şehrin kuruluş yerinin bir vadi ve yanındaki bir yüksek tepe olması, şehirde yaşayanların olumsuz hava koşullarından korunmasının yanı sıra onlara askeri saldırılardan korunma imkânı da tanımıştır. Bu anlamda şehrin nüvesini şehrin batısındaki yaklaşık 700 m yükseklikte yer alan kale oluşturmaktadır. Nüfusun gelişimiyle birlikte şehir, kale içinden kale eteğine yerleşmiştir. Zamanla vadi boyunca yayılış göstermiş ve daha sonrada vadinin dışına doğru gelişim göstermiştir. Yerleşme sahasının doğu-batı yönündeki genişliği yaklaşık 2 km, kuzey-güney doğrultusundaki uzunluğu ise 6 km'dir.

Tokat şehri, bulunduğu konum itibarıyla Anadolu'nun kuzey-güney ve doğu-batı yönünde ulaşım hatlarının kilit noktasında olmuştur. Bu özelliği sayesinde asırlarca pazar yeri ve gümrük noktası olması bakımından ve mal ve insan sevkıyatı hususunda önem arz etmiştir. Uzun yıllar boyunca insanların kullandığı önemli bir güzergâh üzerinde yer alması, şehirde altyapı ihtiyaçlarını doğurmuş, bunun sonucunda şehirde pek çok kervansaray, han, hamam vb. sosyal tesisler yapılmıştır.

Tokat, Osmanlı döneminde müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı bir şehir durumundaydı. İlk dönemlerde müslüman ve gayrimüslim mahalleleri arasındaki ayırım daha belirgin iken devletin son dönemlerine doğru müslüman ve gayrimüslimlerin aynı mahallelerde oturdukları görülmektedir. 15. ve 16. asırlarda 15 bin nüfusu olan şehrin 2/3'si müslümanlardan oluşmaktaydı. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın şehri yakması ve savaşlar nedeniyle dönem içinde şehir nüfusunda azalmalar meydana gelmiştir. 16. ve 17. asırlarda Osmanlı-İran savaşları, Celali isyanları, salgınlar ve doğal afetler gibi sebeplerden nüfus 12 binlere düşmüştür. 17. ve 18. asırlarda şehir nüfusuyla ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Pek çok seyyah ve tarihçi bu dönemin nüfusu ile ilgili farklı bilgiler vermiştir. Bu dönemdeki nüfusa dair birçok araştırmacının söylediği görüş 30 bin civarında olduğudur. 19. ve 20. asırda ise nüfus 20 binlerdedir. Bu dönemde müslümanlar toplam nüfusun yarısından biraz fazlasını oluşturmaktadır. Bu da şehirde gayrimüslim nüfusunun son 4-5 asırda arttığını ortaya koymaktadır.

Günümüzde şehirleşme eğiliminin hızla yükselmesi sonucu şehir araştırmalarına olan ilgi artmış ve birçok farklı bilim alanından araştırmacı şehirler üzerine çalışmalar yapmıştır. Bu durum disiplinlerarası bir bilim dalı özelliği kazanan şehir araştırmalarını yöntem ve terminoloji bakımından geliştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Bu anlamda şehir araştırmalarında oldukça önemli bir bölüm olan şehir fonksiyonunun ne olduğuna dair pek çok araştırmacı farklı tanımlar yapmıştır.

Araştırmacılardan bazıları fonksiyon kavramını doğrudan şehir ekonomisi ile ilişkilendirerek açıklamıştır.

Coğrafyacıların şehir fonksiyonlarını tanımlama ve açıklamalarına burada kısaca değinilmiştir: Günümüzde Türkçe işlev kelimesiyle ifade edilen fonksiyonu Tümertekin, Beaujeu-Garnier ve Chabot'a (1963: 105) atfen "*şehrin varlığını ve gelişimini mümkün kılan, hayatiyeti için gerekli kaynakları sağlayan faaliyetler*" şeklinde tanımlamıştır (1973, 41). Doğanay, fonksiyonu, "*bir şehrin kuruluşunu hazırlayan, gelişmesi ve devamlılığını sağlayan iş-güç kaynakları*" olarak açıklamıştır (2017, 513). Bu tanım ve açıklamalardan yola çıkarak kısaca şehir fonksiyonları; bir şehrin kuruluş ve gelişim evreleri ile varlığını devam ettirebilmesi bakımından hayati değer taşıyan, şehirde gerek barınma, istihdam, ulaşım, yönetim, eğitim, sağlık gibi temel; gerekse eğlence, dinlenme, spor vb. ikinci derece ihtiyaçların karşılanması hususunda önemli olan faaliyetler olarak ifade edilebilir. Bir başka deyişle bir şehrin orada ikamet eden ve etki sahasında bulunan insanların her türlü ihtiyaçlarını karşılamak üzere yürütülen faaliyetler ve yapılan işlerdir. Fonksiyonların çeşitlenmesi ve gelişmesi ölçüsünde şehirler de nüfus, yerleşme, ekonomi ve kültür bakımından gelişme göstermekte, etki bölgeleri genişlemekte ve önem kazanmaktadır.

AMAÇ, MALZEME VE YÖNTEM

Coğrafyacıların özellikle belirli bir dönemi esas alarak coğrafya sistematiğine bağlı kalmak suretiyle hazırlamış olduğu şehir coğrafyası çalışmaları yok denecek kadar azdır. Bu bakımdan bu çalışma ilklerden birini temsil etmektedir. Bu makalede kadim şehirlerimizden olan Tokat, coğrafi sistematik ve yöntemlere bağlı kalarak doğrudan sahadan veya arşiv ve tarihi kaynaklardan sağlanan bilgi ve verilerle Osmanlı dönemi ve fonksiyon özellikleriyle konu sınırlandırılarak şehir coğrafyası açısından incelenmeye çalışılmıştır.

Makalede ilk önce nispeten geniş kapsamlı literatür taraması yapılmış ve daha sonra ilgili verilerin birçoğu kütüphaneler vasıtasıyla veya internet ortamından online olarak temin edilmiştir. Bazı durumlarda ise ilgili kurum ve kuruluşlarla gerek yazışarak gerekse mülakat yapmak suretiyle bilgiler sağlanmıştır. Keza farklı tarihlerde Tokat'a ziyaretlerde bulunulmuş, şehirde arazi çalışmaları yapılmış, özellikle şehrin Osmanlı dönemindeki yayılış sahası ve fonksiyon alanları doğrudan yerinde incelenmiştir.

Makalenin giriş kısmında Tokat şehri ile ilgili temel bilgiler verilmiş ve fonksiyon kavramı üzerinde durulmuş ve sonra çalışmanın amacı, malzeme ve yöntem konusunda özlü bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise makalenin esas konusunu oluşturan Osmanlı döneminde Tokat şehrindeki fonksiyonlara geçilmiştir. Yaklaşık beş asra karşılık gelen Osmanlı dönemi, mümkün olduğunca farklı yıllara ait verilere ve gözlemlere dayalı olarak nispeten ayrıntılı bir şekilde incelenmeye gayret edilmiştir.

Evliya Çelebi, Tokat şehrinin fonksiyonlarını; "*Der-ayân-ı kâr [u] kib-i ricâlât-ı Tokat: Evvelâ bir fırkası voyvadayâ tâbi' ehl-i hizmet âvândır. Ve bir zümresi ulemâ ve sulehâ ve meşâyih ve ehl-i cihetdir. Bir zümresinin ekseri ankâ tüccârdır ve bir sınıfının çoğu bâğbân u dihkân ve ehl-i sanâyi'âtdır.*" (2001: 38-39) şeklinde

sınıflandırarak ifade etmiştir. Burada şehir fonksiyonları klasik bir coğrafi sınıflandırma ile yönetim, eğitim, sağlık, ulaşım, ticaret, sanayi ve tarım olmak üzere 7 başlıkta incelenmiştir.

1. Yönetim Fonksiyonu

Yıldırım Beyazıt 1398 yılında Tokat'ı aldığı anda bölge oldukça karmaşık bir idari yapıya sahipti. Merkezi sistemi güçlendirmek için taşra yönetiminin iyi idare edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, genelde tüm Osmanlı topraklarında, özelde ise Tokat'ta farklı idari yapılanmalar kurdu. Bu yapılanmalardan en büyüğü eyalet sistemiydi. 1413 yılında Osmanlı topraklarında Anadolu beylerbeyliği, Rumeli beylerbeyliği ve Rüm beylerbeyliği olmak üzere üç eyalet bulunmaktaydı. Rüm beylerbeyliği Amasya, Tokat ve Sivas sancaklarından oluşmaktaydı. Daha sonra Canik, Çorum ve Karahisar-ı Şarki sancaklarının da eklenmesiyle sınırları genişledi. İlk üç sancak (Amasya, Tokat, Sivas) bu eyaletin merkezi konumunda olduğu için Eyalet-i Rümüye-i Sugrâ adı verildi (Gökbilgin, 1965: 51).

Rüm beylerbeyinin 15. asrın ortalarına kadar idari merkez görevini üstlenen Tokat şehri bu görevi zaman zaman Amasya ile paylaştı. 1520 yılında Sivas'ın paşa sancağı olmasıyla birlikte beylerbeyi Sivas'ta ikamet etmeye başladı. Böylece Rüm beylerbeyinin merkezi tek başına Sivas oldu. Yine aynı yılda Rüm beylerbeyliği, Rüm-ı Kadim ve Rüm-ı Hadis şeklinde ikiye ayrıldı. Rüm-ı Kadim: Amasya, Çorum, Sivas-Tokat, Sonisa-Niksar, Karahisar-ı Hasandırız, Canik sancaklarından; Rüm-ı Hadis ise Trabzon, Malatya-Kahta- Gerger, Divriği, Darende, Kemah ve Bayburt sancaklarından oluşmaktaydı (Açıkel ve Sağırılı, 2005: 15).

Tokat, 1600'lü yılların başından itibaren Rüm beylerbeyliğinin (eyaletinin) hazine, defterdarlık merkeziydi (Açıkel, 1999: 190-191). 1659'da Rüm Hazine Defterdarlığı kaldırılarak yerine hazineye peşin olarak akçe girişini sağlamak amacıyla Tokat voyvodalığı kuruldu. Tanzimat ile birlikte yapılan yeniliklerle 1840 yılında Tokat voyvodalığı kaldırılarak Tokat kazası bir muhassıllık halini aldı. 1842 yılında istenilen verim alınamayınca muhassıllık sistemi de kaldırıldı. Kaza idaresi, kazanın ileri gelenlerinden seçilen kimselere bırakıldı. Köy ve mahallelerin idaresi ise 1834 yılından itibaren muhtarlarca verildi (Atam, 2013: 84).

1867 yılında Tokat kazası bir kaymakam başkanlığında Kaza İdare Meclisi tarafından yönetilmeye başlandı. Tokat kaza merkezinde ise 1870 yılında belediye teşkilatı kuruldu. 1880 yılında Tokat kazası sancak statüsüne yükseltildi ve Cumhuriyetin ilanına kadar bu durumunu korudu. 31 Mayıs 1920 yılında ise TBMM icra vekillerinin aldığı bir karar ile Tokat, Sivas vilâyetinden ayrılarak müstakil bir vilâyet halini aldı (İlgazi, 2000: 16).

16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başlarında gerek Osmanlı Devleti'nin topraklarında gerekse sınırın ötesinde meydana gelen siyasî ve sosyo-ekonomik gelişmeler, Tokat kazasının idari yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Nitekim, 1580'lerde sekiz nahiyesi olan bir kaza durumundaki Tokat, 1590'da Kazâbad ve Gelmuğat nahiyelerinin kaza statüsü elde etmesi ile Tokat'taki nahiyeye sayısı 6'ya düşmüştür. 1600-1602 yıllarına ait icmal avarızhane defterlerinde, önceleri nahiyeye olarak kaydedilen Cincife ve Venk'e bağlı köyler,

Komanat nahiyesi başlığı altında kaydedilmesiyle Tokat kazasını oluşturan nahiyelerin sayısı 4'e inmiştir. 1611 yılında Tozanlı'nun da kaza olması, Tokat'ı üç nahiyeli (Kafirni, Komanat ve Yıldız) küçük bir kaza durumuna getirmiştir. Kazanın 1620'deki bu idari taksimatı, 1750'lere kadar devam etmiştir. Açıkel'e göre, 1590'lardan itibaren Sivas sancağı ve Rüm eyaletinin diğer livalarında kaza sayılarındaki bu artışın nedeni, Osmanlı Devleti'nin 17. asrın başlarında ortaya çıkan mali ihtiyaçları ile ilgilidir. Özellikle para olarak toplanan vergi gelirlerinin (mukata, avarız ve cizye) kaza idaresinde daha sağlıklı toplanabilmesi için devlet kaza sayısını arttırmıştır (2002: 635)

Osmanlı döneminde 19. yüzyıla kadar şehir yöneticilerini kadılar oluşturmaktaydı. Kadının şehir yönetiminde askeri bir gücü olmamakla beraber o, şehrin hukuki yöneticisi konumundaydı. Kadılar; şehirde yargı işlerinin dışında gündelik hayatı denetler, altyapı işleri ile ilgilenir, şehirdeki kurumları teftiş eder, şehrin iktisadi yapısına yön verir, sanatkâr ve esnafın kontrolünü yapar, merkez-halk ve merkez-tebaa arasında çift yönlü aracılık yapar, kazanın imar, inşa ve temizlik işlerini yürütür, nikah akdi yapar, vakfiyeleri düzenler ve vakıfları yönetir, noterlik işleri yapardı. Kısacası kadılık makamının örfi ve şer'i kanunlara göre her türlü idari faaliyeti denetleme yetkisi bulunmaktaydı (Ortaylı, 2001: 69-73). 19. yüzyılda kadınların kazaları yönetme yetkisi sona ermiştir. 1864 tarihinde taşrada yapılan yeni bir düzenleme (Vilayet Nizamnamesi) ile kaza ve şehir yönetimi kaymakamlara bırakılmıştır.

Kadının dışında şehirdeki diğer görevlilere bakıldığında; şehirde askeri idarenin subaşının yetkisinde olduğu görülür. Mahalli konularda, kanun ve nizamların uygulanmasında yetkilidir. Ayrıca şehirlerde devşirme tespitinde bulunur ve bunların defterini tutardı. Dizdar ise şehirde bulunan kalenin kumandanıdır. Askeri görevlerinin yanı sıra şehrin asayişini sağlama ve kalede saklanan değerli eşyaları koruma gibi vazifeleri de bulunmaktadır. Şehrin sosyal hayatı ile yakından ilgilidir.

Şehirde farklı fonksiyonlarda çalışan personel sayısı, şehrin önemli fonksiyonlarını belirlemede temel kriterlerinden biridir. Bu anlamda aşağıda 19. asrın sonundan 20. asrın başına kadarki dönemde Tokat şehrinde devlet dairesi sayısı ve bu dairelerde çalışan görevli sayısı tablo 1'de verilmiştir. Bu tablo incelendiğinde, 1870-1875 yılları arasında Tokat kazasında 4 devlet dairesi ve bu devlet dairelerinde çalışan 40 civarında personelin bulunduğu görülmektedir. Bu devlet daireleri; meclis-i dava, meclis-i idare, meclis-i beledi ve meclis-i ticarettir (Sivas Vilayeti Salnamesi, 1287: 53-54; 1288: 52-53; 1289: 57-58; 1292: 63-68). Arşiv belgelerinde ayrıca emlak komisyonu adında bir birimden de söz edilmektedir.

1880 yılında Tokat'ın sancak statüsüne yükselmesiyle beraber yönetim merkezinin sorumluluk alanı genişledi. Bu duruma paralel olarak merkezdeki idari birim ve çalışan personel sayısında da artış meydana geldi. Nitekim 1881 yılı Sivas Vilayeti Salnamesi'nde devlet dairesi sayısının 5'ten 20'ye yükseldiği açıkça görülmektedir. Bu dönemde çalışan personel sayısı 156 olup 3 de komisyon bulunmaktadır. 1883 yılında daire sayısı 22'ye çıkarken çalışan sayısı ikiye katlanarak 335'e ulaşmıştır. 1884-85 ve 1887

senelerinde daire sayısı ortalama 20’de sabitlenirken çalışan sayısı 250 dolaylarındadır. 1889 ve 1891 yıllarında devlet dairesi ve bu dairelerde çalışan personel sayısında ciddi bir düşüş görülmektedir. 1903 ve 1907

yıllarına gelindiğinde ise daire sayısı yine ortalama 20’ye yükselmiştir. Bu dönemde komisyon sayıları da 7-8 civarındadır. Ayrıca ziraat ve sanayi odası ile ticaret odası isminde iki oda teşekkül etmiştir.

Tablo 1: Tokat Şehrinde Bulunan Devlet Dairesi Sayısı ve Görevli Sayısı.

Yıllar	Devlet Dairesi	Komisyon	Oda	Kişi Sayısı
1870	4	1	0	34
1871	4	1	0	40
1872	4	1	0	42
1875	5	1	0	44
1881	20	3	0	156
1883	22	2	0	335
1884	19	3	0	238
1885	20	3	0	270
1887	19	4	0	276
1889	14	1	0	104
1891	17	1	0	110
1903	19	8	2	118
1907	21	7	2	192

Kaynak: Sivas Vilayet Salnameleri.

Tokat şehrinde yıllara bağlı olarak yönetimden sorumlu birimlerde de değişiklikler meydana gelmiştir. Tokat şehri kaza statüsündeyken belgelerde “*meclis-i dava*” olarak anılan yargı makamı 1880 yılından sonra çeşitli alt birimlere ayrılmış ve isim değiştirmiştir. Bunlar mahkeme-i bidayet-i liva, mahkeme-i meclis-i beledi, mahkeme-i şeriat kalemi, mahkeme-i ticaret, mahkeme-i bidayet ceza dairesi, mahkeme-i şer’iyye komisyonudur. 1883’e kadar ticaret meclisi varlığını devam ettirmiş olup bu tarihten sonra ticaret mahkemeleri kurulmuştur. 1903 tarihinden itibaren ise belgelerde ticaret mahkemelerinin yerini ticaret odaları almıştır. Emlak ile ilgili işler 1870-1875 yılları arasında emlak komisyonu tarafından görüşülmüştür. 1881 yılında ise bu alanla ilgili emlak kalemi ve tahrir-i emlak adında iki yeni birim kurulmuştur. Defter-i Hâkini birimi yine aynı yıl kayıtlarda görülmektedir. Vergilerle ilgili birim de yıllar içinde değişiklik göstermiştir. 1881 yılında ortaya çıkan aşar ve ağnam idaresine 1883 yılında vergi kalemi ve rûsum-ı sitte kalemi, liva-yı ma tahrir vergi kalemi eklenmiştir.

1880 yılında Tokat’ın sancak statüsüne yükselmesiyle birlikte idari birimlerde ve bu birimlerde çalışan personel sayısında bir artış olduğu daha önce ifade edilmişti. 1880 yılı itibariyle idari teşkilata yeni eklenen yönetim birimleri şu şekilde sıralanabilir; Defter-i Hâkani, Kalhane-i Amire, Telgraf ve Posta Dairesi, Muhacir Komisyonu, Tahsildar, Muhasebe Kalemi, Tahrirat Kalemi, Düyun-ı Umumiye, Maarif ve Menafi Komisyonu, Mekteb-i Rüşdiye, Mekteb-i İdadi, Reji İdaresi, Nüfus İdaresi, Liva-yı Asakir-i Zabtiyye İdaresi, Evkaf İdaresi, Cemaat Meclisi, Nüfus Dairesi, Ziraat ve Sanayi Odası, Ticaret Odası, Ziraat Bank Şube İdaresi, Ziraat Bank Komisyonu, Polis Dairesi. Şehrin Belediye Meclisi ise 1870 yılından beri faaliyetlerine devam etmektedir.

Cuinet’in verdiği bilgilere göre, 1892 yılında Tokat sancağının yüzölçümü yaklaşık 10.000 km² (günümüzde Tokat ili 10.042 km²) olup merkez ile birlikte 4 kaza (Erbaa, Niksar, Zile), 45 nahiye ve 1155 köy idari ünitesinden meydana gelmektedir (1892: 703-705). Aynı yılda Tokat şehrinde bulunan idari birimler sancakta yaşayan toplam 202.800 nüfusa (bunun 82.940’i merkez ilçede, 29.890’nı Tokat şehrindedir) çeşitli yönetim hizmetleri vermektedir.

2. Eğitim Fonksiyonu

Türklerin Anadolu'ya geçiş sahası üzerinde olması nedeniyle Tokat'ın stratejik önemi eğitim alanına da yansımıştır. Orta Asya'dan İstanbul'a uzanan bir eğitim hattının önemli bir noktasında bulunan Tokat, Danişmend döneminden itibaren pek çok âlim yetiştirmiştir. Hatta Hz. Mevlana'nın Tokat'tan Konya'ya döndüğü bir gün, müritleri tarafından ona sorulan nereden geldiniz sorusuna "*âlimler, şâirler ve fâdullar yurdundan...*" şeklinde yanıt verdiği pek çok kaynakta zikredilir (Ulu, 2004: 81-82).

Osmanlı'da en üst düzey eğitim kurumunu medreseler oluşturmaktaydı. Bugünkü yükseköğretim kurumlarının yerini tutan medreselerden şahadetnamelerini alan mezunlar; kadılık, müftülük, müderrislik, imamlık, müezzinlik, kâtiplik gibi ilmiye sınıfı kadrolarında görev alabilirlerdi. Müderrisler; aldıkları yevmiyeye göre yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı olarak sınıflandırılmışlardı. Medrese görevlileri arasında müderristen başka imam, müezzin, müd, ferraş ve bavvablar da bulunurdu. Bu görevliler vakfiyelerde belirtildiği miktarlarda maaş alırlardı (Şimşirgil, 1992: 227-242).

Tokat'ta Osmanlı'dan önce yapılmış bu dönemde de faaliyetlerini sürdüren eğitim kurumlarının olduğu bilinmektedir. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Anadolu'nun ilk medreselerinden olan ve Sivas Danişmendlileri'nden Melik Nizameddin Yağıbasan'ın yaptırdığı Çukur Medrese'dir. Bu medresenin 12. yüzyılın ortalarında yapıldığı bilinmektedir. Selçuklu hükümdarlarından Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğlu II. İzzeddin Keykavus'un ilk tahta çıkışında, 1247'de (h.645) tamir edilmiştir (Uzunçarşılı, 2003: 6-7).

Medreselerin yanında tekke ve zaviyeler de Osmanlı döneminde eğitim veren kurumlar arasındaydı. Bazı tekke vakfiyelerinde, tekke şeyhlerinin müderris olma şartı bu durumu açıkça göstermektedir (Kara, 2011: 369). Tokat'ta 1291 (h.691) yılında yapılmış olan Sümbül Baba Zaviyesi II. Gıyaseddin Mesud'un eşi ve Muiniddin Süleyman Pervane'nin kızı olan hanımın azadlı kölesi, Hacı Sümbül bin Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Bahçekapısı olarak da bilinen bu türbe içinde Evliya Çelebi, Seyahatname'de Hacı Bektaşî Veli'nin halifelerinden olan Sümbül Baba adında bir kimsenin yaşadığını kaydetmektedir (2001: 32). Yine aynı yıl II. İzzeddin Keykavus'un oğlu II. Gıyaseddin Mesud tarafından Halef Gazi zaviyesi yaptırılmıştır. 1317 (h.717) yılından günümüze ulaşan ve Mahmutpaşa mahallesinde yer alan bir mescid, bir türbe ve bir zaviyeden oluşan Abdulmuttalip tekkesi de bulunmaktadır. Bu tekke İlhanlılar döneminde Ahi Abdullah bin el-Muhyî tarafından yaptırılmıştır (Uzunçarşılı, 2003: 36-39).

Bugün Meydan mahallesinde Demirciler civarında bulunan Gökmedrese'nin yapılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Muiniddin Süleyman Pervane tarafından darüşşifa olarak yapıldığı kabul edilmektedir. Kırkkızlar ve Pervane Medresesi olarak da bilinen yapı 1930 yılında restore edilerek müzeye çevrilmiştir (Uzunçarşılı, 2003: 120-121; Ertuğrul, 1996: 139). Hisariye Medresesi ise 1412 (h.814) yılında Tokat'ın Haç Dağı eteklerinde II. Bayezid zamanında Zahirüddin Emir Hisar bin merhum El-emir Yahşi tarafından yaptırılmıştır. Daha sonra bu medrese harap olunca bugünkü Takyeciler Sulusokak'ta yeni bir medrese

yapılmış ve eski medresenin kitabesi yeni medresenin kapısının üstüne konulmuştur. Hisariye Medresesi 1903 ve 1919 yıllarında tamir edilmiş ve daha sonra satılmak suretiyle bir meskene dönüştürülmüştür (Uzunçarşılı, 2003: 41-42).

Sultan II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun adına 1486 (h.890) yılında yaptırılan Hatuniye Medresesi yine kendi adını taşıyan külliye içinde yer almaktadır (Baltacı, 2005: 333-334). Sultaniye, Gülbahar Hatun ve Meydan Medresesi olarak bilinen bu okul, paye bakımından 1559 (h.966)'dan öncelere kadar otuzlu iken daha sonra kırklılar arasına çıkmıştır. 1652 (h.1063) tarihinden önce haric payesine yükselmiş ve 1652'de şeyhülislamın emriyle dahil hükmüyle hizmet vermeye başlamıştır. Medresede eğitim veren müderrisler şu şekildedir: Şair Sinan Efendi (inşasında ilk müderris), Seydi Karamani Efendi (923'ten önce 30 paye ile), Aşçızade Hasan Çelebi (929'dan önce), Muhyiddin Mehmed Hüseyini Efendi, Ataullah Ahmed Efendi (954'ten önce 30 paye ile), Sinan Çelebi (966'dan önce 30 paye ile), Circinzade Hasan Efendi (976'dan önce 30 paye ile) (Cantay, 2002: 48-48).

Düzboğun Medresesi'nin kim tarafından, ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Arşiv belgelerinde ilk kez 1520 yılında rastlanan medrese, 583 numaralı Evkaf defterinde Düz Bedreddin adıyla geçmektedir. Bu medresenin günümüzde herhangi bir kalıntısı bulunmamaktadır (Şimşirgil, 1990: 240). Mehmedpaşa mahallesinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan (1527 /h.934) Kabilizade zaviyesinin Kabilizade İbrahim Paşa'ya ait olduğu söylenmektedir. Genç Mehmed Paşa Medresesi ise 1685 (h.1097) yılında kapıcıbaşılıktan vezirliğe yükselen Mehmed Paşa tarafından bugünkü Örtmenönü mahallesinde yaptırılmıştır (Uzunçarşılı, 2003: 70-88).

1455 yılında Tokat tahrir defterine göre, Tokat'ta mevcut medreseler; Yağıbasan, Pervane, Mevlana Ümmet, Hacı Ömer, Kadı İmad, Kadı Hasan Darülhadisi, Mevlanazade Darülhadisi'dir (Gökbilgin, 1979: 405). 1797-1799 yıllarına ait 3 numaralı Tokat Şer'iyye Sicilinde kayıtlı beş medrese (Genç Medmed Paşa, Pervane, Hatuniyye, Yağıbasan, Kapucupaşazade), 1805-1807 yıllarına ait 10 numaralı TŞS'de kayıtlı iki medrese (İvaz Paşa ve Pervane Bey), 1812-1813 yıllarına ait 16 numaralı TŞS'de kayıtlı iki medrese (Hurûc, Hüseyin Ağa ve Ebubekir Efendi) bulunmaktadır. Arşiv belgeleri incelendiğinde o dönem tutulan kayıtların mevcut eğitim kurumu sayısı ile eşleşmediği görülmektedir. Tahrir kayıtlarına göre Tokat'ta 1455 yılında 3, 1485 yılında 2, 1520 yılında 4, 1554 yılında 6 ve 1574 yılında 4 müderris bulunmaktadır. Evkaf kayıtlarına göre ise 1574 yılında Tokat'ta 8 müderris mevcuttur (Açıkel, 1999: 100).

Kadı şer'iyye sicillerindeki tereke kayıtları incelendiğinde, vefat eden insanların mirasçılarına o günün şartlarına göre oldukça fazla denilebilecek sayıda kitap bıraktığı görülmektedir. Örneğin Hacı İbrahim Efendi'ye ait tereke kaydında toplam 68 kitap (16 nolu TŞS), Hacı Derviş Efendi'nin kaydında 54 (55 nolu TŞS), Seyyid Hafız Mehmed Efendi'nin kaydında ise toplam 40 kitap mevcuttur (47 nolu TŞS). Bu kitaplar genelde dini kitaplar olup Hacı İbrahim Efendi'nin tereke kaydında ayrıca tarihi ve bilimsel kitaplar, kanun kitapları hatta Osmanlı'nın ilk basılan kitabı Vankulu Lügati dahi mevcuttur (Haniççe, 2009: 81). Tereke kayıtlarında en çok adı geçen kitaplara bakıldığında müslümanlarda ilk

sırada Mushaf-ı Şerif, En'am-ı Şerif ve Muhammediyye; gayrimüslim kayıtlarında Kefere kitabı olduğu görülmektedir. Gayrimüslimlere ait kitap kayıtları pek düzenli tutulmamıştır. Kitapların dışında tereke kayıtlarında divitin oluşu da Tokat'ta Osmanlı dönemi eğitim seviyesini gösteren başka bir unsurdur.

Evliya Çelebi, 1656 yılında geldiği Tokat'ta Gökmedrese ve Hatuniye Medresesi'nin varlığından söz etmektedir. Gökmedrese'nin sağlam ve güzelliğinden bahseden Çelebi, Vâni adındaki bir şeyhin medreseyi padişahın emriyle tekkeye çevirdiğinden yakınır. Tokat'taki darülkurrarla ilgili olarak ise "*Kadim-i evvelde asâleten dârü'l-kurrâ binâ olunmamış, ammâ şimdi sâhibü'l-hayrâtlar birkaç kurrâ binâ etmişler, ammâ halkı gâyet zekî ve ma'sûmları gâyet necîb ü reşiddirler. Ekseriyâ cümle halkı Envârü'l-âşîkîn'ı ve Muhammediye kitâbın cümle hıfzen tilâvet ederler.*" demektedir (2001: 34). Müellifin söyledikleri ile hemen hemen her tereke kaydında rastlanan Muhammediye kitabının varlığı birbiriyle örtüşmektedir. Seyahatname'de Tokat'ta adı geçen tek darülkurra, Ulucami Darülkurrası'dır.

Seyahatname'de Tokat'ta, Mevlevihane Tekkesi, Açıkbaş Tekkesi, Hızırılık Tekkesi, Çöregibüyük Tekkesi, Gajgal Dede Tekkesi, Alp Gazi Sultan Tekkesi, Miskinler Tekkesi, Sümbüllü Baba Sultan Tekkesi, Taşoluk Tekkesi, Hazreti Kömsek Baba Sultan Tekkesi, Alaca Mescid Tekkesi, Meydan Tekke, Gökmedrese Tekkesi (Vâni Tekkesi), Tımarhane Tekkesi, Hamzabey Tekkesi ve Horoz Tekkesi'nin varlığından söz edilmektedir (2001: 34-39). Eserinde âlimlere de değinen Evliya Çelebi, bir yerde; "*Ammâ şehir zurefâları fasîh u belîğ Türkî ve lisân-ı Ermenice dahi bilirler, zîrâ şeb [û] rûz ihtilâtları Ermeni re'âyâlarıyladır. Ulemâları ekseriyâ ilm-i fıkîh ve ferâ'ize mukayyeddirler, ammâ lisân-ı Parisiye ol kadar mukayyed değillerdir.*" (2001: 39) ve başka bir yerde; "*Bu şehir-i kadim mecma'-ı ulemâ ve menba'-ı fuzalâ ve mesken-i şu'arâdır ve ulemâsı çokluk ilm-i felsefiyyâta mukayyed değillerdir. Ancak ilm-i hadîs ve ilm-i fıkîh ve ilm-i ferâ'iz görürler. Cümlesi mezheb-i Nu'man ibn Sâbit'de sâbit-kademlerdir ve cümle pâk i'tikad ve mü'min*

ve muvahhid ve sâhib-i vera' ehl-i takvâ kimesnelerdir." (2001: 40) şeklinde âlimlerin özellikleri hakkında bilgiler vermiştir.

Vilâyete bağlı sancakların ve kazaların genel durumunu göstermek için yazılmış olan vilâyet salnameleri, Osmanlı'nın son dönemlerinde eğitim, nüfus ve ekonomi gibi konularda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için oldukça zengin birer veri kaynağıdır. Bu bölümü yazmak için faydalanılan Sivas Salnamelerinde nefsi Tokat olarak geçen Tokat şehir merkezine ait eğitim verileri aşağıdaki tabloda verilmiştir (Tablo 2). Osmanlı'da diğer pek çok hususta olduğu gibi okullar da müslim ve gayrimüslim olarak ayrılmıştır. Hatta 1885 yılında modernleşme çalışmalarının arşiv kayıtlarına da yansıdığı, devlet kayıtlarında artık kadınlar için de ayrı bir sütun açıldığı görülmektedir. 1870 yılında 915 olarak kaydedilen müslüman öğrenci sayısı bir yıl sonra 195 ve sonraki sene 155 olarak yazılmıştır. Yaklaşık bir yıla yakın bir zaman dilimi içinde 720 öğrencinin kaydının silinmesi mümkün olmadığına göre kâtibin 1870 yılında öğrenci sayısını yazarken onlar ve yüzler basamağının sırasını karıştırmaması muhtemeldir. 1872 yılında ise nedeni şu an için bilinmemekle birlikte bir yıl önce mevcut olan 40 öğrencinin kaydı yapılmamıştır. Müslüman mekteplerinin sayısı 3 yıl boyunca değişmeyip 33'tür. Bu dönemde gayrimüslim öğrenci ve mektep sayısı ile ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

1870-1885 yılları arası Tokat'ta 13 medrese bulunmakta, 1885 yılından sonra 2 yeni medrese daha eklenmektedir. 1875-1885 yılları arasında ise 16 gayrimüslim okulu olduğu görülmektedir. 1885 yılında 259'u kız, 316'sı erkek olmak üzere Tokat'ta toplam 575 müslüman öğrenci bulunmaktadır. Kız öğrenci sayısının neredeyse erkek öğrenci sayısına eşit olması dikkat çekici bir husustur. Aynı eşitlik gayrimüslim öğrenciler arasında görülmemektedir. Nitekim 82'si kız ve 299'u erkek olmak üzere toplam 371 gayrimüslim öğrenci bulunmaktadır.

Tablo 2: 19. ve 20. Yüzyıllarda Tokat'ta Okul ve Öğrenci Sayıları.

Yıl	Müslüman Okullar		Gayrimüslim Okullar		Medrese
	Öğrenci	Mekteb	Öğrenci	Mekteb	
1870	915	33	-	-	13
1871	195	33	-	-	-
1872	155	33	-	-	-
1875	-	13	-	16	-
1881	-	13	-	16	13
1883	-	13	-	16	13
	Kız öğrenci	Erkek Öğrenci	Kız öğrenci	Erkek Öğrenci	
1885	259	316	82	299	16
1907	-	-	-	-	29

Kaynak: Sivas Vilayet Salnameleri.

1885 yılında Tokat'ta 15, Erbaa'da 1, Zile'de 6; Niksar'da 7 medrese mevcuttur. Yine aynı dönemde Sivas'ta 6, Amasya'da 27, Karahisar'da ise 3 medrese bulunmaktadır. Amasya'daki medrese sayısının bu denli fazla olması, Amasya'nın eğitim alanında Sivas Vilâyeti'nde önemli bir konumda olduğunu göstermektedir. Tokat ise bu sıralamada üçüncü gelmektedir (Sivas Vilayeti Salnamesi, 1302/1885: 457).

Cuinet'in verilerine göre, 1892'de Tokat şehrinde farklı düzeyde 30 okul mevcuttur. Buralarda toplam 2050 öğrenci eğitim görmektedir. Okulların 11'i müslümanların, 5'i Ermenilerin, 1'i Latin, 1'i Rum ve 1'i Yahudilere'de aittir. Müslümanların okullarında 1.200 öğrenci, gayrimüslimlerin okullarında 850 öğrenci kayıtlıdır. Müslümanların 10 medresede 200, 1 rüştiyede 120 ve 11 ilkokulda (sıbyan mektebi) 880 öğrenci vardır. İlkokul öğrencilerinin 330'u kız öğrencilerden oluşmaktadır (1892: 707).

1903 yılında Tokat'ta 2 yabancı okul, 17 gayrimüslim mektebi, 156 ilkokul ve 1 adet lise (1901 yılında açılan idadi) bulunmaktadır (Sivas Vilayeti Salnamesi, 1320/1903: 241). 1907 yılında ise medrese sayısı neredeyse ikiye katlanmıştır. 1914 yılında Tokat'ta liseye iki yıllık ortaokul eklenmiştir. 1914-1915 ders yılında ortaokulda öğrenim süresi iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. Okul; ziraat ve ticaret gibi bölümlere ayrıldıysa da öğretmen bulunmadığı için 1917 senesinde eski sisteme geri dönmüştür (Cinlioğlu, 1973: 47).

Bir şehirde mevcut kütüphane sayısı da o şehrin eğitim durumunu gösteren önemli unsurlar arasındadır. Bu bakımdan tarihi kaynaklar incelendiğinde, Tokat Aşar Müdürü Hacı Hüseyin Efendi'nin 1884 yılında Tokat'ta bugün müze haline getirilen binada bir kütüphane kurduğu görülmektedir (<https://tokat.ktb.gov.tr/>). Bunun dışında bazı cami, zaviye ve medreselerde kütüphanelerin bulunduğu söylenebilir.

3. Sağlık Fonksiyonu

Osmanlı'da sağlık hizmetleri ile ilgilenen en üst makam Seretıbbâ-i Sultani adı verilen hekimbaşılık idi. Hekimbaşı merkezde bulunur ve padişah ile hânedan mensuplarının sağlığıyla ilgilenirdi. Ayrıca tüm ülke sağlığından sorumlu olup yetkisi bugünkü sağlık bakanı ile denkti. Taşrada ise 1861 yılına kadar teşkilatlanmış bir sağlık hizmeti bulunmamaktaydı. Bu tarihte yayınlanan "*Tabâbet-i Belediye İcrasına Dair Nizâmname*" ile büyük merkezlerin dışında bulunan şehir ve kasabalara da sağlık hizmetinin ulaştırılması amaçlanmıştır. Bu nizamnamenin 10 yıl sonra "*İdâre-i Umûmiyye-i Tıbbiye Nizâmnamesi*" yayınlanarak belediyelerde görevlendirilecek hekimlerle ilgili ayrıntılar belirlenmiştir. Bu nizamnameye göre belediye tabipleri maaşlarını belediyeden alacak, haftada iki gün ücretsiz hasta bakacak, salgın hastalıkları mahalli hükümet yetkilisine bildirecek ve adli tabiplik işlerini yürüteceklerdir (Gültekin ve Doğan, 2018: 219).

Tokat'taki Gökmedrese ile aynı yer olan Pervanebey Darüşşifası'nın kitabesi bulunmamakla birlikte Gabriel, benzer yapıları bakarak Pervanebey Darüşşifası'nın 1275 (h.674) yılında yapıldığını söylemektedir (1934: 96). Kırkkızlar Medresesi olarak da anılan Pervanebey Darüşşifası'nın birinci katında yirmi adet kabir bulunmaktadır. Her bir kabirde iki kızın yattığı düşünüldüğü için yapı halk tarafından bu isimle

anılmıştır. Kadınların, çocuk hastalıkları için burada bulunan kabirlere yapma bebek bıraktıkları söylenmektedir (Uzunçarşılı, 1927; Ünver, 2014: 80). Ünver, diğer Selçuklu darüşşifaları gibi buranın bir hastane olarak yapıldığı fakat daha sonradan medrese olarak kullanıldığı ihtimali üzerinde durmaktadır (2014: 80). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelere göre Pervanebey Darüşşifası 19. yüzyılın başlarına kadar, yedi asır boyunca hastane olarak kullanılmıştır (Cantay, 2014: 60-65) Yakın zamana kadar müze olarak kullanılan bina, tekrar medrese olarak kullanılmak üzere restore edilmektedir.

Osmanlı dönemi hastanelerinden ilki Yıldırım Bayezid tarafından 1389 (h.791) yılında Bursa'da yaptırılmıştır. Daha sonra ise Sivas, Amasya, Tokat, Çankırı, Kastamonu ve Konya'ya art arda hastaneler yapılmış, ayrıca fethedilen her bölgede bu gibi sağlık kuruluşlarının kurulması için çalışılmıştır (Aydın, 2006: 33).

Osmanlı zamanında, bir hekimin işinin ehli olup olmadığının halk tarafından bilinmesi önemli bir meseleydi ve devlet, hekimin halk üzerinde bıraktığı etkiye göre atama yapmaktaydı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1789 yılına ait bir belgeye göre, Pervanebey Darüşşifası'nın ikinci tabibi Mehmed Emin'in vefatı üzerine yerine atanan Osman Halef'in, işinin ehli kimse olmaması nedeniyle tabipliği Molla İbrahim'e verildi. Ancak mahkemeye gelen Tokat halkı, Osman Halef'in haksızlığa uğradığını söyleyerek görevine tekrar getirilmesini talep etti. Fakat tabip başının her iki tabibi de yetersiz bulması üzerine göreve Tokatlı Mustafa Efendi'nin oğlu tabip Mehmed Raşid getirilmiştir (Yılmaz ve Yılmaz, 2006: II/357). Yine başka bir arşiv belgesine göre, Pervanebey Darüşşifası'nın ikinci tabibi Ahmed Efendi ile İlyas arasında geçen bir husumetten dolayı Tokat halkından yüz kadar ihtiyar mahkemeye çağırılmış ve ifadeleri alınmıştır. Halkın, Ahmed Efendi'nin ârif ve hak sahibi kimselerden olduğunu bildirmesi üzerine tabibin beratı yenilenmiştir (Sarı, 2006: 225).

Evliya Çelebi, Tokat'ta bulunan Miskimler Tekkesi'nin yalnızca bir dergâh olmayıp cüzzamlı insanlarla dolu olduğunu fakat içinde halk ile bağlarını koparmış sülehâdan duaları makbul kimseler de bulunduğunu söylemektedir. "*Hattâ bir âdemin atını sancı dutsa yâhûd düvüce ve kızıl kurd olsa bir akçelik yağ mumu alup atın boğazına asup tekyeyi deverân u seyerân etdirirken miskinler "Allâh Allâh" deyü gülbâng-ı Muhammedî du'âsın ederler. Biemrillâhi Te'âlâ ol at şifâ bulur.*" (2001: 35) demektedir.

Osmanlı idaresinin farklı dönemlerinde Tokat'ta salgın hastalıkların baş gösterdiği de bilinmektedir. Bu bağlamda 1688 yılında Anadolu'nun pek çok yerinde taun hastalığının ortaya çıktığı; Sivas, Tokat ve Amasya'da çok sayıda ölünün olduğu hatta bazı ölümlerin hastalığın bulaşmaması için yıkanmadan gömüldüğü bazı eserlerde söylenmektedir (Cinlioğlu, 1950: 12). 1838 yılında Osmanlı topraklarında veba hastalığı görülmüş ve hastalığın yayılmasını engellemek için karantina usulü getirilmiştir. Tokat'ta da bazı tedbirler alınarak "beş kapıda dolaplar" yaptırılmıştır (Cinlioğlu, 1951: 183). Tokat'ta yaşanan hastalıklar elbette yalnızca kitlesel boyutta olmamıştır. Nitekim 12 şevval 1255 (1839) tarihinde akıl sağlığını yitirmesi nedeniyle Darüşşifaya getirilen Mahlepçi Ömer'in oğlu Ahmet'in üç gün

hastanede kaldıktan sonra evde korunulması için babasının kefil olması sonucu taburcu edildiği belgelerde yazmaktadır (Cinlioğlu, 1973: 7).

Osmanlı döneminde salgın hastalıkların en büyüklerinden birini de kolera oluşturmaktadır. 19. asrın sonu ve 20. asrın başlarında farklı tarihlerde pek çok kolera salgınının yaşandığı görülmüştür. 1854 yılında Gelibolu civarında kolera salgınının meydana gelmesi nedeniyle Tokat'ta da birçok önlem alınmıştır. 1893 yılında büyük kolera salgınından Anadolu toprakları da etkilenmiştir. Hastalığın hızla yayılması nedeniyle alınan tedbirler işe yaramamıştır. Neticede dünyada olduğu gibi Tokat'ta da hastalıktan dolayı çok sayıda ölen olmuştur. Yine 1908 yılında kolera salgını baş göstermiş fakat hafif atlatılmıştır. 1914-1915 yıllarında hastalık tekrar canlanmış, yayılmasını engellemek amacıyla birçok tedbir alınmıştır (Cinlioğlu, 1973: 28-63).

Sivas Vilayet Salnameleri incelendiğinde, 1881 yılı itibarıyla belediye meclisi içinde bir tabibin bulunduğu ve 1903'ten itibaren de bir aşı memurunun olduğu görülmektedir. Keza Tokat'ta 1906-1907 yılında Sivas istasyonuna bağlı Amerikalı misyonerler tarafından küçük bir hastane hizmete açılmıştır. 3 hasta yatağı olan bu hastanede bir erkek hemşire görev yapmıştır (Tozkoparan, 2014: 87).

4. Ulaşım Fonksiyonu

Tokat'ın hem nüfus hem de iktisadi bakımdan gelişmiş olmasındaki en büyük nedenlerin başında, şehrin Anadolu'nun kuzey-güney ve doğu-batı yönlü ulaşımında kilit bir konumda kurulmuş olması gelmektedir. Bu durum, şehirlerarasında bir pazar ve gümrük yeri olmasının yanı sıra Osmanlı'nın son dönemlerindeki savaşlar nedeniyle çevre bölgelerden Anadolu'ya gelen göçmenlerin sevki hususunda da önemli bir mevkide yer almasına sebep olmuştur.

Türk-İslam esaslarına göre Tokat'ı ilk imar ve ihya eden Danişmendlilerdir. Milletlerarası ticarete önem veren Selçuklular, Anadolu'yu karayolu ağı ile örmüş ve böylece Anadolu, Tokat'ın merkez olduğu kuzey-güney, doğu-batı yönünde devletlerarası iki önemli ticaret yoluna sahip olmuştur (Öztürk, 1987: 72). Tokat, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra da Anadolu ve Asya arasındaki ulaşımı sağlayan yollar üzerinde ticaret mallarının sergilendiği bir pazar olma durumunu devam ettirmiştir (Şimşirgil, 1995: 188).

Tavernier, Doğu'nun büyük transit merkezlerinden biri olmasının Tokat'ın en dikkate değer yanı olduğunu kaydetmektedir (Tavernier, 1713: 14; Genç, 2016: 270). Lennep de Tokat'ta anayolun kuzey-güney istikametinde şehrin içinden geçtiğini ve bu yolun doğuya doğru Sivas'a giden yazlık yol ile birleştiğini belirtmektedir. Kuzeye doğru giden yol Samsun limanına veya batıya doğru karayoluyla İstanbul yoluna bağlanırken; güneye doğru uzanan yol, Artova üzerinden Sivas'a giden kışlık yoldan geçerek Bağdat'a kadar ulaşmaktadır. Ayrıca bu iki yolun ticari yoğunluğunun da epeyce fazla olduğu belirtilmektedir (Kuş, 2015: 555-556).

Tokat'ın 17. yüzyılda ulaşım güzergâhları üzerinde bir mübadele merkezi olduğu hususunda Aybet çalışmasında şunları kaydetmektedir: Tokat, bu devirlerde doğunun en büyük geçiş ve uğrak yerlerinden biriydi. Buraya Sinop, İzmir, Bağdat, Diyarbakır ve

İran'dan sayısız kervanlar gelirdi, İran'a gidecek kervanlar Tokat'tan ayrılırdı. Şehrin çıkışında İstanbul'a giden kervanlar kış sonunda gelerek sağa doğru, İzmir'e gidecekler ise yaz sonunda sola doğru hareket ederlerdi. Kervanların sürekli gidiş-gelişleri nedeniyle Tokat, Anadolu'nun en zengin kentlerinden biri olmuştur (2003: 552).

İstanbul'dan doğuya doğru giden üç ana yoldan İzmit-Bolu güzergâhını takip eden yolla Bursa-Eskişehir-Ankara güzergâhını takip eden ve İpekyolu olarak anlandırılan yol Tokat'ta birleşmekte ve oradan Erzincan-Erzurum yoluyla Tebriz üzerinden Orta Asya'nın içlerine doğru uzanmaktaydı. Eskişehir-Konya-Adana-Antakya-Haleb ve Arabistan'a giden ve Hac yolu olarak da bilinen yol ise Adana'dan ayrılan ve Kayseri-Sivas güzergâhını takip eden tali bir yolla yine Tokat'a varmaktaydı (Şahin ve Emecan, 1986: 287).

Devlet, Doğu Anadolu'dan mal nakli yapacağı vakit, İç Anadolu'nun önemli merkezi olan Tokat yolunu kullanmaktaydı. Arabalarla Tokat'tan Samsun limanına ulaşan erzak ve mühimmat oradan gemilere yüklenerek İstanbul'a ulaştırılmaktaydı. Diğer bir karayolu da Tokat'tan İzmir'e doğru bir güzergâh takip ederek Ege'ye ulaşmaktaydı (Beşirli, 2005: 13). Ayrıca Tokat ve çevresinin önemi yalnızca doğu-batı istikametinde bir buluşma noktası olmasından değil, aynı zamanda Sinop, Samsun, Ünye ve diğer önemli Karadeniz limanlarına bağlayan ulaşım yolları üzerinde bulunmasından kaynaklanmaktaydı (Genç, 1986: 72-73).

Tokat, İran kervanlarının, diğer yollara göre daha uzun ve maliyetli olmasına rağmen 17. yüzyıldan itibaren daha emniyetli olduğu için tercih etmeye başladıkları Erzurum-İzmir yolu üzerinde önemli bir mevkide idi (Genç, 2016: 270). İstanbul'a Bağdat'a bağlayan kara yoluna göre Samsun-Bağdat hattının daha kestirme olduğu anlaşılınca 19. yüzyılda Irak'a uzanan bu yolun önemi artmış, Osmanlı hükümeti 1862'de Fransızlardan oluşan bir heyete yolun etüdünü yaptırmıştır. Turhal-Tokat-Çamlıbel-Sivas istikametinde uzanan şose yolun Tokat'tan geçen bölümüne Bağdat Caddesi adı verilmiştir (Cinlioğlu, 1973: 34).

1875-1876 yıllarında Sivas valiliği yapan Halil Rifat Paşa "ulaşamadığın yer senin değildir" ilkesiyle karayollarına önem vermiş ve Tokat'ın ortasında bulunan bazı yapıları yıktırarak 1 km uzunluğunda bir yol yaptırmıştır (Cinlioğlu, 1973: 38). Tokat'ın uzun yıllar boyunca yolların kavşak noktasında yer alması, birtakım altyapı ihtiyaçlarını beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda vakıf sisteminden yararlanılarak birçok kervansaray, han ve hamam inşa ettirilmiştir. Osmanlı döneminde Tokat'ı çevre illere bağlayan yollar üzerinde 11 han bulunmaktaydı. Bunlardan 3'ü Sivas, 4'ü Amasya, 3'ü Yozgat ve 1'i Niksar yolu üzerinde idi (Öztürk, 1987: 74).

20. yüzyıl başlarında karayollarının ticaret kervanları için emniyetli olmaması nedeni ile Samsun-Bağdat arasında demiryolu hattı yapılacaktı. Bir Fransız şirketine etüdü yaptırılan demiryolunun Tokat'tan geçmesi planlanmaktaydı. Fakat çıkan savaşlar nedeniyle 1911'de ilk adımları atılan proje daha sonra sonuçsuz kalmıştır (Cinlioğlu, 1973: 59).

5. Sanayi Fonksiyonu

Osmanlı döneminde Tokat'ta kurulan ve gelişen sanayi kolları, ev ve atölye tipi olarak sınıflandırılan genellikle küçük işletmelerden meydana gelmektedir. Şehirde Osmanlı döneminde yaklaşık 130 civarında faal iş kolunun olduğu ifade edilmektedir (Açıkel ve Sağır, 2005: 30). Daha çok yerel ve bölgesel ihtiyaçları karşılamak üzere üretim yapan bu iş kollarını altı grup altında toplamak mümkündür:

1. Dokumacılık
2. Dericilik
3. Gıda ve yem maddeleri
4. Alet ve edevat imalatı
5. İnşaat sektörü
6. Diğer iş kolları

Yukarıda verilen altı iş kolu arasında en büyük grubu *dokumacılık* sektörünün oluşturduğu görülür (Tablo 3). 1455 yılı tahririnde, Tokat'ta dokumacılık sektöründe çalışan işçi sayısının aynı dönem tüm sektörlerde çalışan işçi sayısına oranı % 41, 1485

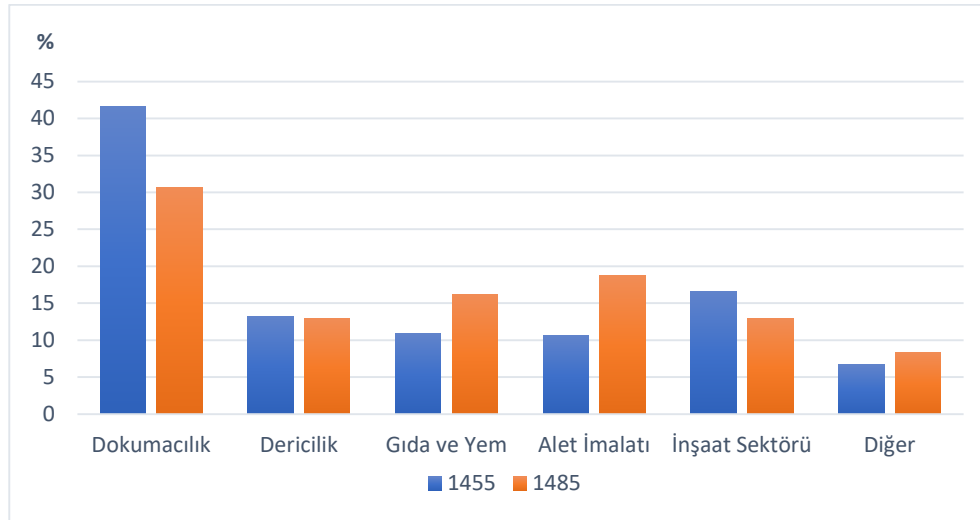
tahririnde ise % 31'dir (Şekil 1). Yani 15. yüzyılın ikinci yarısında Tokat'ta çalışanların 1/3'ünden fazlası tekstil sektöründe istihdam edilmekteydi. Özellikle bakır, pamuklu bez, basma ve boya imalatı Osmanlı döneminde Tokat'ta zirvede olan sanayi dalları arasındaydı (Genç, 1987: 145-169; Beşirli, 2005: 14).

Dokuma içinde en kalabalık iş kolu ise çullahlık yani pamuklu dokumacılığdır. 1455'te 80'i müslüman ve 227'si gayrimüslim olmak üzere toplam 307 kişi; 1485'te 19'u müslüman ve 40'ı gayrimüslim olmak üzere toplam 59 kişi pamuklu dokumacılık sektöründe çalışmaktaydı (Açıkel ve Sağır, 2005: 30). Tokat'ta pamuklu dokumacılığın geçmişi 16. asra kadar uzanır. 1550'lerden itibaren Tokat ve çevresinde pamuk üretiminin başlaması ile Tokat dokuması imalatının da ilk adımları atıldı. Dokumacılığın gelişmesiyle birlikte Tokat ve çevresinde üretilen pamuk yetmemiş, Batı Anadolu ve Adana'dan eğirme, dokuma, boyama ve basma işlemleri için pamuk getirilmiştir. Fakat bu işlemlerin hepsi Tokat şehrinde yapılmayıp iplik, dokuma gibi önemli imalat bölümleri çevre kasaba ve köylerde, buna karşılık basma ve boyama gibi daha büyük yatırımlar gerektiren bölümler ise Tokat şehrinde yapılmıştır (Genç, 2016: 273-274).

Tablo 3: Tokat'ta 1455 ve 1485 Yıllarında Faal İş Kolları ve İşçi Sayısı.

İş Kolu	1455				1485			
	Müslim	Gayri Müslim	Toplam	Tüm İşçilere Oranı (%)	Müslim	Gayri Müslim	Toplam	Tüm İşçilere Oranı (%)
Dokumacılık	305	347	652	41,7	103	109	212	30,8
Dericilik	161	46	207	13,2	70	19	89	12,9
Gıda Ve Yem	129	42	171	10,9	86	26	112	16,3
Alet İmalatı	127	41	168	10,7	80	49	129	18,7
İnşaat Sektörü	100	161	261	16,7	66	23	89	12,9
Diğer	78	27	105	6,8	44	14	58	8,4
Toplam	900	664	1564	100	449	240	689	100

Kaynak: Açıkel ve Sağır, 2005: 30-31.

Şekil 1: Tokat Şehrinde 1455 ve 1485 Yıllarında Faal İşçilerin Sektörlere Dağılışı (%).

Tokat'ta kırmızı pamuklu bezden ve boyahaneden alınan vergilerin miktarının yıllara göre ciddi bir biçimde arttığı görülmektedir (Tablo 4). Bu artışın nedeni yalnızca üretim miktarındaki artışla ilgili olmayıp, ayrıca üç farklı nedene dayandırılmaktadır. Genç'e göre ilki özellikle 1683-1718 yılları arasında savaş giderlerinin artmasıdır.

Diğer bir neden boyama ve basma işinin vergilendirmeyi kolaylaştırmak için Tokat'ta yaygınlaşmasını sağlamak adına tedbirler almaktır. Son olarak da önceki yıllarda vergilendirilemeyen üretimin hazinede meydana getirdiği açık nedeniyle sıkı bir vergilendirmeye tabi tutulmasıdır (2016: 275-276).

Tablo 4: Tokat'ta Kırmızı Pamuklu Bezden ve Boyahaneden Alınan Vergilerin Miktarı.

Yıllar	Boyahane Vergisi	Kırmızı Pamuklu Bez Damga Resmi	Toplam
1643	-	450	?
1690	800	220	3.000
1705	900	2.500	3.400
1708	3.250	3.250	6.500
1714	-	-	5.000
1418	-	-	12.500
1725	-	-	17.385
1727	-	-	18.576,5
1731	-	-	20.486,5
1742	-	-	22.162

Kaynak: Genç, 2016: 275.

1690 yılı cizye sayımına göre Tokat'ta yaşayan 2541 cizye mükellefi gayrimüslimin 296'sı (% 11) pamuklu dokumacı; 255'i (% 10) basmacı, perdahtçı, kalemkar ve çırpıcı; 110'u (% 4) boyacı; 91'i (% 3) bükücü; 74'ü (% 2) iplikçi, pamukçu, peştemalci; 239'u (% 9) terzidir. Yani 1690 yılında Tokat şehrinde vergi mükellefi gayrimüslimlerin % 39'u tekstil sektöründe çalışmaktadır. Ayrıca kayıtlardan yakın çevreden, Amasya, Erzincan, Kayseri ve Diyarbakır gibi şehirlerden çalışmak için Tokat'a vergi mükellefi 1517 gayrimüslimin geldiği, bunların 168'inin pamuklu dokuma, boya ve basma imalatında çalıştığı kayıtlardan anlaşılmaktadır (Genç, 2016: 266-267).

16. yüzyılda boyacılıkta genellikle çivit kullanılırdı. Çividin bulunup bulunmaması veya dokumaların durumu boyahanelerin faaliyetini etkileyen unsurlardı. 960/1552-1553 yılında iyi kalite çivit için 500 akçe civarı ödenmesine rağmen Bursa dışında boyahaneler için sürekli iş temin etmek mümkün değildi (Şimşirgil, 1995: 192).

Kalite bakımından 17. yüzyılda zirveye ulaşan dokuma sanayi, 18. yüzyılın ortalarına kadar hızlanarak devam etmiş ve daha sonra gerilemeye başlamıştır. Fransa ve Birleşik Krallık arasında yaşanan 7 yıl savaşları (1756-1763) sırasında İngiltere'den gelen çivit

boya maddesinin fiyatındaki 4-5 kata varan artışlar, 1758 yılında Tokat ve çevresini hatta Anadolu'yu etkilemiş olan büyük kıtlık, 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı'nın Karadeniz ihracatını durdurması gibi olumsuz gelişmeler, Tokat'taki pamuklu dokuma ve basma imalatını oldukça büyük zarara uğratmıştır. Sektörde 18. yüzyılın sonlarına doğru nispi bir istikrar ve canlanma görülse de 1750'lerde şahit olunan üretim miktarına hiçbir zaman ulaşamamıştır (Genç, 1987: 283-285).

Pamuklu dokumacılığa ilaveten Tokat'ın özellikle *ipekli kumaşları* da oldukça ün kazanmıştır (Şimşirgil, 1995: 191). Tokat ve çevresinde üretilen ham ipeğin yanı sıra İran'dan gelen ham ipeğin de işlenmesi sonucu yıllık 4000 kg kadarının dikiş ipliği, *kazzaziye*, düğme ve ipekli dokuma imalatında kullanıldığı, kalanının tekrar ihraç edildiği bilinmektedir. (Genç, 1990: 275). Tokat'ı 1701'de gezen Tournefort da yörenin bol miktardaki ipek üretimine ek olarak her yıl sekiz on yük İran ipeği tükettiğini, bu ipeklerin hafif kumaş, dikiş ipliği ya da düğme yapımında kullanıldığını ve ipek ticaretinin iyi olduğunu ifade etmektedir (2005: 222). İran'dan gelen ipeğin azalmasıyla birlikte artan talebi karşılamak amacıyla Tokat'ın içinde bulunduğu alanda ipek üretimi artmıştır (Genç, 2016: 272-273). Bu sebeple 18. yüzyıl boyunca Erzurum gümrüğünden en fazla ipek geçiren tüccarlar arasında Tokatlıların ilk sırada yer aldığı söylenmektedir (Erim, 1990: 276; Açıknel ve Sağır, 2005: 33).

Tahrir verilerine göre 1455 yılında ipek işlemeciliğinde 16 müslüman ve 3 gayrimüslim çalışırken, 1485 verilerine göre, 8 müslüman ve 2 gayrimüslim çalışmaktadır. 1828 yılına ait bir mizanda Tokat'ta 103 ipeği, 6 ipek boyacısı ve 6 ipek bükücüsü olduğu belirtilmektedir. Osmanlı döneminde bu sektörde çalışanlardan mizan'ül harir ve 1/10 öşür vergisi alınmaktaydı. 1181/1767 yılında Tokat'taki vergilerin % 15'inin ipekçilikte çalışanların ödemiş olması, ipekçiliğin Tokat'ta ne kadar önemli ve gelişmiş bir sektör olduğunu göstermektedir (Şimşirgil, 1995: 191-192).

Tablo 3'te görüldüğü üzere ikinci sırada yer alan *dericiliğin*, 1455 ve 1485 yılı tahrir defterlerinde tüm esnaf içindeki oranı % 13'tür. 1455 yılında 161 müslüman ve 46 gayrimüslim olmak üzere toplam 207 kişi; 1485 yılında 70'i müslüman ve 19'u gayrimüslim olmak üzere toplam 89 kişi dericilik sektöründe çalışmaktaydı. 1455 ve 1485 tahrirlerinde sektörde çalışan işçi sayılarının iki grup için de yarıdan fazla olmak suretiyle azaldığı dikkat çekmektedir. Bu durum daha önce bahsedilen olaylarla ve kayıtları tutan katiplerin defter tutma titizliği ile ilgili bir durum da olabilir. Dericilik sektöründe çalışanların tüm sanayi işçileri içindeki oranı ortaya daha doğru sonuçlar koyacaktır. Nitekim iki tahrirde de bu oranın değişmediği (%13) görülmektedir.

Diğer bir ilgi çekici nokta ise *debağ*, *muzeger* (çizme), *saraç*, *mutaf*, *pabuci*, *palani*, *kıncı* gibi dericilik sektöründe çalışan zanaatkarların çoğunun müslüman olmasıdır (Şimşirgil, 1995: 193). Örneğin 1455 tahririne göre 43 müslümana karşı 4 gayrimüslim *debağ*çılıkla uğraşmakta; 1485'te 15 müslümana karşı hiçbir gayrimüslim *debağ*çılıkla ilgilenmemektedir. Yine *saraçlık* mesleği de her iki tarihte de yalnızca müslümanlar tarafından yapılmaktadır. Bu durum özellikle *debağ*lık ve *saraçlık* mesleğinin Anadolu'da Türklere has meslekler

olduğunu göstermektedir (Şahin ve Emecan, 1986: 295). Yine 1455 ve 1485 yılı tahrir defterlerinde *Debağhane* adında bir mahalle varken, 1574'ten itibaren kayıtlarda *Debağhane-i Cedid* isminde yeni bir mahalle daha kurulduğu görülmektedir (Şimşirgil, 1995: 194). Dericilik faaliyetlerinin 18. yüzyılda da artarak devam ettiği 1243/1828 tarihinde şehirde 7 adet tabakhanenin bulunmasından anlaşılmaktadır (Cinlioğlu, 1951: 207).

Tokat'a 18. yüzyılın başında gelen ünlü seyyah Tournefort, dericilik için, 15. yüzyıldan beri devam eden ve 18. yüzyılda daha da gelişen bir sanayi kolu olduğunu söylemektedir. Seyahatnamesinde yazdığına göre, Tokat'ta bol miktarda mavi ve sarı maroken deriler üretilmekte ve bunlar karayolu ile Samsun'a oradan da deniz yoluyla Rumeli'den Eflak'a kadar uzanan geniş bir bölgede satılmaktaydı. Bu deriler Anadolu'da diğer renklerde uzmanlaşmış olan Karaman ve Diyarbakır gibi tanınmış imalat merkezlerinden sağlandıkları mamullerle karıştırılarak bu geniş bölgede pazarlamayı yürütenler de bizzat Tokatlı tüccarlardı (Tournefort, 2005: 223; Açıknel ve Sağır, 2005: 33-34).

18. yüzyılda tüm Anadolu'nun deri imalat sanayiinde bir duraklama ve gerileme söz konusu olsa da varlığını sürdürmüş hatta Tokat'ta gelişme kaydetmiştir (Şimşirgil, 1995: 195). Nitekim Sivas'ta 19. yüzyılın ikinci yarısında açılan ıslahhanenin ayakkabıcılık bölümü için deri sağlamak üzere kurulan *Debağlar Şirketini* 1869 yılında modernleştirme kararı alındığında bu işi yapabilecek maharetli usta ancak Tokat'tan bulunabilmiştir (Genç, 2016: 273).

1455 yılında 129'u müslüman 42'si gayrimüslim olmak üzere toplam 171 kişi *gıda ve yem* sanayiinde istihdam etmektedir. Bu sayı, o yıl çalışan tüm sanayi işçilerinin % 10.8'ine tekabül etmektedir. Bu oran ile gıda ve yem sanayi diğer sanayi dalları içinde dördüncü sırada yer almaktadır. 1485 yılına gelindiğinde gıda ve yem sanayide çalışan işçi sayısı azalmakla beraber tüm işçiler arasındaki oranı % 16'ya çıkmış ve sanayi dalları arasında en fazla işçi çalıştıran 3. sektör haline gelmiştir.

Tablo 3'te dördüncü sırada yer alan *alet ve eşya imalatı* sektöründe iş kolları bir hayli çeşitli olup bu işte çalışanların sayısı da oldukça yüksektir. 1455 yılı tahrir defterinde 127'si müslüman ve 41'i gayrimüslim olmak üzere toplamda 168 kişi; 1485 yılına ait kayıtlarda ise 80'i müslüman ve 49'u gayrimüslim olmak üzere toplam 129 kişi alet ve eşya imalatında çalışmaktadır. Alet imalatında çalışanların 1455 ve 1485 yıllarında çalışan tüm sanayi işçileri içindeki oranı sırasıyla % 10 ve % 18'e tekabül etmektedir.

İlk tahrirde alet imalatı ile uğraşan müslüman sayısı, ikinci tahrirde yarı yarıya azalmıştır. Aynı sektördeki gayrimüslim işçi sayısında ise bir artış görülmüştür. Toplam işçi sayısı ikinci tahrirde 168'den 129 kişiye gerilese de toplam sanayi işçileri içindeki oranı % 8 artmıştır. Bahsi geçen grup içinde çalışan işçiler genelde bardak, kase, kaşık, kazan gibi ev eşyalarının yanı sıra ok, yay, zırh, kalkan gibi savaş malzemeleri de imal edip satmaktaydı. Tokat'ın özellikle 15. yüzyılda bir sınır şehri olması, savaş malzemesi imalatının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Ayrıca yine bu gruba giren zanaatkarlardan 1455 yılında bıçakçı, iğneci ve demirci; 1485 yılında ise kazancı ve iğnecilerin sayısının fazla olduğu görülür. Gayrimüslimler bu grup içinde

daha çok kuyumculuk, demircilik ve kazancılık gibi işlerle meşgul olmuşlardır (Şahin ve Emecan, 1986: 296).

Evliya Çelebi, *"Der-beyân-ı memdûhât-ı kâr-ı ahâlî-i şehri Tokat: Evvelâ beyâz pembe bezi ve câm tasları diyâr-ı Lahor'da yapılmaz. Gûyâ altun gibi mücellâdır. Ve kalemkârî basma yorgan yüzleri ve münakkaş perdeleri ve kazancı kârından suhûn ve tancereleri Kastamonu ve Belgrad ve Bosna'da işlemek ihtimâli yokdur, zîrâ cümle âvânîsi kalemkâr işi savatlıdır."* (2001: 38) şeklinde 17. yüzyılda da bunların önemine de vurgu yapmaktadır.

1455 yılında 100 müslüman, 161 gayrimüslim olmak üzere toplam 261 kişi inşaat sektöründe çalışmaktadır. Bu tarihte % 16.5 gibi bir oranla sanayi kolları arasında 2. sırayı almaktadır. 30 yıl sonra inşaat sektöründe çalışan nüfusun 1/3 oranında azaldığı ve en büyük kaybı gayrimüslimlerin verdiği görülmektedir.

Tokat'ta yukarıda bahsedilen sanayi kollarının dışında, *mumhane*, *sabunhane* ve *mermer ocağı* da mevcuttur. Tahrir defterlerinde *mumhane* gelirinin meyhane, bozahane, tahıl pazarı ve boyahane gelirleri ile birlikte verilmesi nedeniyle net bir rakam tespit edilememektedir (Şimşirgil, 1995: 202). Bununla birlikte 1892 yılında Tokat sancağında 3.500 okka (Cuinet, 1892: 715-716); 1909 yılında ise 4 ton balmumu üretiminin yapıldığı kaydedilmektedir (Güran, 1997: 68-71). Tokat'ta 15. yüzyıldan itibaren Sabunhane adında bir mahallenin mevcut olması, burada sabun imalatının yapıldığını göstermektedir. Zamanla sabun üretiminin arttığı ve bu sanayi kolunun geliştiği, yakın zaman kadar şehrin Çekemli mahallesinde 3 sabunhanenin bulunduğu belirtilmektedir (Cinlioğlu, 1951: 207).

Mühimme defterinde ise Tokat'ta kıymetli bir mermer yatağı olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Şimşirgil, 1995: 202). Amerikalı misyoner Lennep Tokat ve civarında bulunan yüksek kalitedeki bu mermer madeniyle ilgili şu bilgileri vermektedir: *"Tokat ve civarında bulunan mermer çeşitli renkte ve oldukça yüksek kalitededir. Beyaz rengin yanı sıra, mavi, sarı ve kahverengi damarlı, koyu yeşil ve elma yeşili. Elma yeşili Müslümanlar tarafından dinlerinin sembolü olduğu için saygı duyulan bir renk ve oldukça nadir bulunuyor. Hilafet yeşili renkte olan mermerin çokça olduğu bir yeri biliyorum fakat toprağın yaklaşık 20 feet kadar altında. Bu nokta İstanbul'dan padişahın gelecek bir fermanla açılabilir. Bu belgede adı geçen miktar silindikten sonra bu meseleyi gizlemek için üzeri toprakla örtülür."* (Lennep, 1870: 225; Kuş, 2015: 560-561).

Tokat'ta halkın büyük çoğunluğunun geçim kaynağı olan pamuklu ve basma imalatındaki gerilemeye rağmen bu dönemde şehrin nüfusunu koruyabilmesi *bakırcılık* faaliyetiyle ilgilidir. Başlangıç tarihi henüz bilinmemekle birlikte 17. yüzyılın ikinci yarısına ait vergi defterlerinde Tokat bakır tasfiye tesisinin bulunduğunu gösteren *Kalhane Mukataası* kayıtları mevcuttur (Genç, 2016: 283). Tournefort ise, 1701 yılında Tokat'ın asıl büyük ticaretinin bakır eşya alanında olduğunu; tencere, tava, fener ve şamdanlarının çok güzel olduğunu söylemekte; ayrıca Kastamonu ve Gümüşhane'den getirilen bakırdan imal edilen bu eşyaların İstanbul'a ve Mısır'a ihraç edildiğinden bahsetmektedir (1718: 173).

18. yüzyılın ortalarında Ergani'den çıkarılan madenin Tokat'a gönderilmeye başlanmasıyla Tokat kalhanesi için bir dönüm noktası olmuştur. Kısa sürede

oldukça gelişen Tokat bakır kalhanesi eski üretim merkezi olan Küre'yi tehdit etmeye başlayınca devlet, Kastamonu ve çevresinde Tokat bakırının satılmasını yasaklamak zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra Anadolu'nun en büyük bakır merkezi haline gelen Tokat, binlerce deve ile Ergani'den getirilen ham bakırın tasfiyesiyle elde edilen saf bakırın bir bölümünü bakır eşya imalatı için kendine tahsis etmiştir. Bir bölümünü yine develer vasıtası ile Samsun'a götürülerek oradan deniz yoluyla İstanbul'a, kalanını ise diğer bölgelere gönderilmiştir (Genç, 2016: 284).

Tokat'ta bakırın kullanım alanları da oldukça fazladır. Birçok ev ve mutfak eşyasının yanında silah sanayiinde ve 18. yüzyılın sonlarından itibaren de savaş gemilerini kaplamak üzere levha imalatında ve daha birçok alanda kullanıldığı için fazla miktarda talep edilmekteydi. Ergani'nin zengin cevher yatakları bu talebe cevap vermek üzere üretimini hızla arttırdıkça Tokat yalnızca bakır eşya üretiminde değil bakır üretiminde de önemli bir merkez haline gelmiştir (Genç, 2016: 284-285). Nitekim seyyah James Morier, gerçekten bakırla bağlantılı olan yaklaşık üç yüz mağaza işgal eden eserler, kasabanın not edildiği özel imalatlardır. Bunlardan bakır mallar Türkiye'nin her yerine dağıtılmış durumdadır, demektedir (1816: 335). Fransa'nın Trabzon konsolosu V. Fontanier'in Tokat'a geldiği 1826 yılında şehirde büyük bir veba salgını bulunmaktaydı. Fontanier, insanların korkudan kır alanlara kaçtığını ve şehirdeki tek yaşam belirtisinin kepenkleri kapalı olan dükkânlardan gelen çekiç seslerinin olduğunu ifade etmesi, bakırcılığın Tokat'ta ne denli hayati öneme sahip olduğunun açık bir göstergesidir (1826: 185).

Kalhanenin bakır imalatı için ucuz, bol ve kaliteli girdiyi sağlaması nedeniyle Anadolu'da birçok sanayi dalının gerilediği 19. yüzyılda Tokat'ta bakır eşya yapımı canlılığını sürdürmüştür. Ayrıca bu sanayi dalı Tokat'ın iktisadi hayatı için büyük önem taşımaktaydı. Ergani'den gelen ham bakır miktarı arttıkça faaliyetini arttıran kalhane, 19. yüzyılın ilk yarısında 1000 işçi ve yıllık 5000 ton çam kömürü kullanmak suretiyle 1000 ton civarında bakır üretmekle birlikte Tokat ve Anadolu'nun ihtiyacını karşılamakla kalmayıp bir kısmını da ihraç etmiştir (Issawi, 1980: 259-260; Genç, 2016: 286).

19. yüzyılda dış ticarete ilk kez açık vermeye başladığında ihracat büyük önem kazandı ve ihraç edilen ürünleri talep doğrultusunda uygun kaliteye yükseltmek için çalışmalar başladı. 1830'larda islah edilmek üzere Tokat kalhanesinde de çeşitli faaliyetler yapıldı. Yapılan bu çalışmalar sonucunda istenilen kaliteye bir derece ulaşılsa da maliyetin artması, kalhanenin modernize edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Bunu sonucunda 1840 yılında 1 milyon kuruş harcanarak su kuvveti ile çalışan modern bir tesis kuruldu (Issawi, 1980: 259-260; Genç, 2016: 287). Cinlioğlu, eski bakır kalhanesinin bugünkü Çukur Medrese civarında, fakat 1840 yılında yeni yapılan bakır kalhanesinin ise bugünkü Anadolu Teknik, Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesinin bulunduğu alanda olduğunu belirtir (1951: 205).

Uzun yıllar Anadolu'da önemli miktarda döviz sağlayan kalhanenin 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişen iktisadi ve teknolojik değişimlere ayak uyduramayacağı anlaşılınca kalhane 1880'lerin sonuna doğru kapatılmıştır. Şöhret ve refahın son kaynağını teşkil eden

bakırla ilgili faaliyetlerinde son bulmasıyla ününü ve büyüklüğünü kaybeden Tokat, Anadolu'nun küçük şehirleri arasında 20. yüzyıla girmiştir (Genç, 2016: 287, 288).

Tokat esnafının 1771-1838 yılları arasında faaliyet yürüttüğü sektörler ve her bir sektörün yıllık ödediği salyane vergileri aşağıdaki tabloda verilmiştir (Tablo 5). 1771 yılında % 41'lik oranla en fazla vergi dokumacılık sektöründen, en az vergi ise % 2 ile inşaat sektöründen elde edilmiştir. 1808 yılında dokumacılık sektöründen

alınan vergi toplam verginin yarısından fazlasını oluştururken, bu oran 30 yıl sonra % 22'ye düşmüştür. Aynı yıl vergi dağılımında en az pay yaklaşık % 5 oranla inşaat sektöründedir. Yine yıllara göre bazı dalgalanmalar olsa da gıda, alet imalatı ve dericilik yüksek vergi ödeyen ve dolayısıyla önem arz eden diğer sektörler arasında yer almaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarına ait bu vergi miktarları ve bunların sektörlerle dağılışı, şehrin sosyoekonomik yapısı ve gelişimi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Tablo 5: Tokat Esnafının Ödediği Yıllık Verginin Sektörlere Dağılımı (1771-1838).

Yıllar	1185/1771 (1)		1223/ 1808 (2)		1254 / 1838 (3)	
	Kuruş	%	Kuruş	%	Kuruş	%
Sektörler						
Dokumacılık	6.286	41,11	15.987	51,70	7.184	22,46
Gıda	2.676	17,92	4.829	15,61	8.419	26,33
Alet İmalatı	2.170	14,53	5.733	18,54	4.586	14,34
Dericilik	1.792	12	2.515	8,13	6.990	21,86
Diğer	1.570	10,51	1.116	3,60	3.181	9,94
İnşaat	432	2,89	740	2,39	1.613	5,05
Toplam	14.926	100	30.920	100	31.973	100

Kaynak: (1)TŞS 1: 342-343; (2) TŞS 11: 78; (3) TŞS 50: 56; Açıklık ve Sağırılı, 2005: 95-146.

Cuinet, 19. yüzyıl sonunda Tokat'ta ana endüstriler olarak dökümhane (kalhane), dokuma, boyama, kumaş üzerine baskı, seramik (çanak çömlek vb. imalatı), içki imalatı ve tabakhaneleri saymaktadır. Örneğin Tokat ve çevresinde ayakkabı üretimi için deri ve postlar hazırlamak amacıyla 500'den fazla işçi istihdam eden on tabakhane bulunmaktadır. Yine özellikle dokumacıların ve boyacıların hala oldukça müreffeh olduğunu söylemektedir. Her evde, kadınlar el tezgâhlarında beyaz pamuklu tuvaler örmekte, daha sonra fabrikalarda kırmızıya boyanmakta ve önemli sayıda zanaatkâr bu iş ile meşgul olmaktadır. Tokat şehrinde, bu kumaşları örmek için çalışarak yaşamak için yeterli para kazanan 3.000'den fazla işçinin varlığından bahsetmektedir. Bunlara karşılık uzun ve önemli bir tarihe sahip olan dökümhanenin ulaşım maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle 3 yıldır faaliyetlerine ara vermiş olduğunu kaydetmektedir (1892: 720-722).

6. Ticaret Fonksiyonu

Şehrin en temel fonksiyonlarından biri de hiç şüphesiz etki bölgesinde gerçekleşen ticarettir. Daha önce ulaşım ve sanayi başlığı altında yer yer ticari faaliyetlere değinilmiştir. Ticaretin bir yansıması olarak değerlendirilen *çarşı*, *pazar* ve *hanlara* bakıldığında, Tokat'ta epeyce fazla sayıda oldukları dikkati çeker (Foto 1). Tahrir defterlerinden yola çıkarak 15. ve 16. yüzyıllarda Tokat'ta tahta kale, attarlar (baharatçılar), kazzazlar (ipekçiler), külahçılar, haffaflar (ayakkabıcılar) ve saraçlar çarşıları ile iplik pazarları, at pazarı ve buğday pazarının mevcut olduğu anlaşılır. 1574 Rum Eyaleti Evkaf Defterine göre, bu çarşı ve pazarlara ek olarak bakkallar, bezzazlar (bezciler), debbağlar (dericiler), habbazlar (ekmekçiler), haddadlar (demirciler), hallaçlar (yüncüler), hayyatlar (terziler), iğneciler, kazancılar, kuyumcular, neccarlar (marangozlar), pembeciler (pamukçular) ve sarıkçılara ait çarşıların isimleri geçmektedir (Şimşirgil, 1995: 188).

Foto 1: Tokat Bedesteni, Devecihan ve Takyeciler Camii (Hasan Erdem Arşivi).

Şehirdeki ticari fonksiyonunun çeşitliliğini ve büyüklüğünü ortaya koyan çarşı ve pazarlarla ilgili seyahatnamelerde de önemli bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi, 17. asrın ortalarında şehirde 13 büyük hanın ismini, nerede olduklarını ve yapıların mevcut durumlarını şu şekilde anlatmaktadır: “Cümle (-) aded kal’a-misâl kârgir kubâblar ile mebnî hân-ı metînlerdir. Evvelâ Düğmeciler Çârsüsunda Taş hân. Cümle kârgir kubâblar ile mebnî kal’a-misâl bir hân-ı kadîmdir. Her gece tabl çalınır. (---) (---) hayrâtıdır. Ve yeniçeri serdârı Fazlî Beşe hânı ve Atbâzârında Abdurrahman Beşe hânı ve Vartan oğlu nâm bir Ermeni bir hân inşâ etmişdir kim cümle Acem sevdâgerânı anda mihmân olurlar. Ve Kapan hânı ve Kebeciler hânı Bitbâzârına karîbdir ve Mutâfçılar içinde Nâzır hânı ve gazzâzlara karîb Kadı hânı ve sarrâchâne kurbunda Sulu hân ve boyacılar kurbunda Sarı Ağa hânı ve Pervâne hammâmı kurbunda Müftî hânı ve Yeni hân etrâfında yetmiş altı aded kârgir kemer binâlî dükkânlar ile mebnî kal’a-misâl bir hân-ı cediddir. Ve Kibleli Paşa vekâlesi gâyet ma’mûrdur ve İpşir Paşa mihmânhânesi çârsü meydânındadır ve Çark Bınarı yanında Çark hânı ve ... (1.5 satır boş)... Bu mezkûr vekâlelerden ziyâde vardır, ammâ meşhûr bunlardır”. (2001: 36).

Bir başka seyyah Fransız Tournefort da, “Tokat, küçük Asya ticaretinin merkezi olarak görülmelidir” diyerek, Tokat’ın Anadolu’da ticari ve ulaşım bakımından ne denli büyük bir öneme sahip olduğuna vurgu yapmıştır (1718: 174). Tokat şehrinde ticaret fonksiyonunun önemini Kâtip Çelebi’nin “Tokat tüccar yatağı büyük bir şehirdir.” ifadesi büyük ölçüde özetlemektedir (2010: 703). Aynı şekilde Evliya Çelebi’nin Tokat halkı için Allah’ın emriyle “Ya Gani” ismine mazhar olduklarını belirtmesi de şehrin Osmanlı dönemi ekonomik hayatıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir (2001: 40).

Tokat Şer’iyye Sicillerinde 1771-1840 yıllarında şehirde toplam 16 adet hanın adı geçmektedir (Foto 2). Bunların isimleri şöyledir: Astarçılar, Ballızade, Demürcüzade, Ebubekir Ağazade, Esseyid Abdurrahman Ağa, Hacı Hasan, Hüdaî Efendi, İhtisab, Kadı Efendi, Maldar, Paşa Hanı, Sulu, Sünnetçizade Hanı, Taş, Voyvoda Ağa ve Yağcızade hanlarıdır. Tokat’taki vakıflarla ilgili yapılmış bir çalışmada ise; Ahmed Ağa hanı, Bezirgân hanı, Hatuniye İmaretî hanı, Horos-oğlu hanı, Kibleli-oğlu hanı, Peynirci Hacı Ahmed Ağa hanı, Kapan hanı, Bezzaz hanı, Dimitrof hanı ve Yahya Bey hanı gibi başka hanların isimleri de geçmektedir (Açıkel, 2005: 29-30).

Foto 2: Tokat'ta 1935 yılında Yağcıoğlu Hanı'na ait bir görüntü (Tokat Valiliği Arşivi).

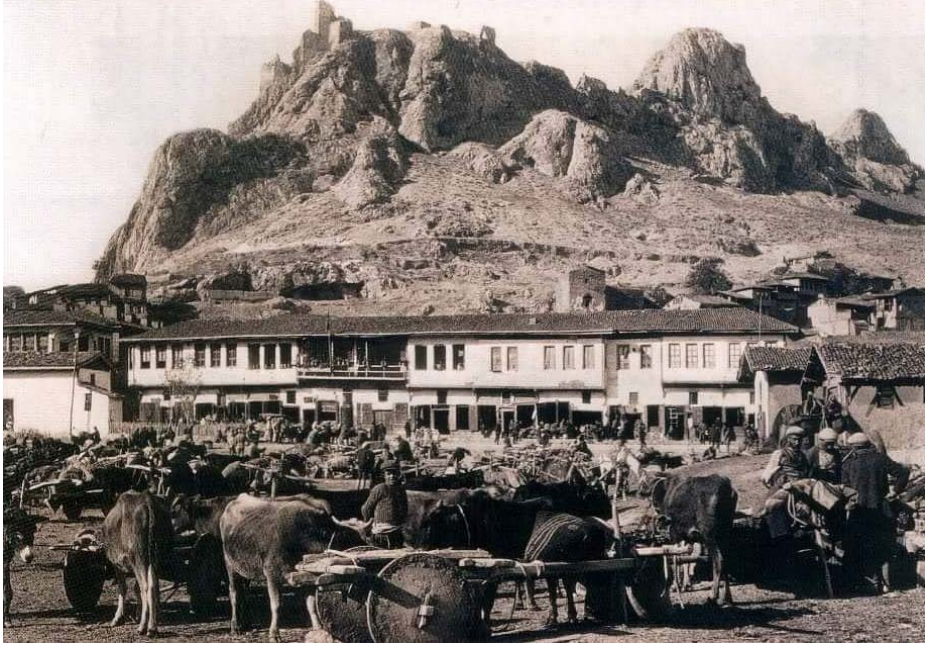
Kırım'da 1754-1758 yılları arasında Fransız konsolosluğu yapan Charles de Peyssonel, Karadeniz ticareti hakkında yazdığı bir kitapta, Tokat'tan Karadeniz'e kıyısı olan birkaç ülkeye ihraç edilen 500.000 toptan fazla pamuklu dokuma ve basmanın, Fransız yünlü kumaşına büyük darbe vurduğunu ifade etmektedir (1787: 47-50). Hatta Genç, Tokat'ın pamuklu dokuma sanayiinin zirveye ulaştığı bu dönemde bahsi geçen miktara Karadeniz'e kıyısı olan diğer ülkelere yapılan ihracat rakamları da eklenirse bu rakamın iki katına çıkacağını söylemektedir (2016: 279-280).

16 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicil Defteri'ne göre, Tokat şehrinde 1812-1813 yılları arasında bakkallarda 33 kalem ürün satılmaktaydı. Bu ürünler arasında en pahalı olanları kıyyesi (okkası) 160 paraya şeker ile 108 para olan zeytinyağıdır (Haniççe, 2009: 91). Tokat'ın ticari bakımından 18. yüzyılın başında bir iç gümrük merkezi konumuna geldiği, Bursa, Şam, Halep ve Bağdat gibi büyük ticaret merkezlerinden biri olduğu konusunda da görüşler vardır (Genç, 1986: 145-169; Beşirli, 2005: 14).

19. yüzyılın başlarında dünya genelinde yaşanan tüm karışıklıklara ve bu durumun küresel pazardaki etkilerine rağmen Tokat ticareti önemini korumaktaydı. Rusya ile 1831 yılında yapılan ticaret antlaşmasında ihraç edilecek ürünler "Tokat yorgan yüzü" nün de bulunması, dokumacılık ve boyacılığın hala iyi bir seviyede olduğunu göstermektedir. Ayrıca şehirdeki bazı hanlarda (Voyvoda Hanı, Müftü Hanı, Ballı Hanı) ticaret yapan Ermeni tüccarlara Avrupalı tüccarların sahip oldukları imtiyazların verildiği belirtilmektedir (Gökbilgin, 1979: 409). Fakat 1840'larda pamuklu ve basma imalatında Avrupa'nın gerçekleştirdiği yenilikçi adımlar sert bir rekabet ortamı doğurmuş, bunun sonucunda Tokat, mahalli pazarlara hapsolmüştür. Devam eden yıllarda ise mahalli pazardaki etkisini de yitirecek yerini ithal mallara bırakmıştır (Genç, 2016: 281-282).

Temettuat kayıtlarına göre, 1844-1845 yıllarında Tokat'ta bulunan 3928 hanenin 2073'ü esnaflık ile uğraşmaktaydı. Bu durum Tokat'ta yaşayan halkın yarıdan fazlasının (% 52) geçimini ticaret ile sağladığını göstermektedir. Gayrimüslimler arasında 1333 haneden 811 gregoryen Ermenileri, 223 haneden 128 Rum, 175 haneden 56 katolik Ermeni, 38 haneden 15'i Yahudi, 22 haneden 19 Kıpti ticaret ile geçimini sağlamaktaydı (Çavdar, 2015: 340). Katolik Ermeniler, % 70'lik oranla, en çok işçi barındıran deri ve dokuma sanayiinde ilk sıradadır. Rumların ve Yahudilerin gıda sektöründe, Ermenilerin inşaat ve metalürji sektöründe, müslümanların ise hizmet sektöründe önde oldukları anlaşılmaktadır (Eken, 2000: 163). Ticarete ise katolik Ermenilerin % 6,2 ile ilk sırada yer aldığı görülür (Çavdar, 2014: 10).

Tokat şehri *transit ticaret* bakımından da oldukça önemli bir fonksiyona ve potansiyele sahipti. 17. yüzyılın sonlarında Tokat'a gelen Tavernier: "...Şehrin sağ ve sol tarafına doğru hareket eden kervanlardan tahsildarlar bütün yüklü deve ve atları sayarak vergi alırlar. Binek ve kumanya yüklü kervanlar bu vergiden muaftır. Tokat, kervanların daimi gidiş-gelişlerinden dolayı Türkiye'nin en iyi ve en zengin şehirlerinden biridir." demektedir (1677: 12; Özgen, 2008: 145). Aynı hususta Aybet de şunları söyler: "Tokat, bu devirlerde doğunun en büyük geçiş ve uğrak yerlerinden biriydi. Buraya Sinop, İzmir, Bağdat, Diyarbakır ve İran'dan sayısız kervanlar gelirdi, İran'a gidecek kervanlar Tokat'ta ayrılırdı. Şehrin çıkışında İstanbul'a giden kervanlar kış sonunda gelerek sağa doğru, İzmir'e gidecekler ise yaz sonunda sola doğru hareket ederlerdi. Kervanların sürekli gidiş-gelişleri nedeniyle Tokat, Anadolu'nun en zengin şehirlerinden biri olmuştur" (Aybet, 2003: 552; Özgen, 2008: 144-145). Dolayısıyla Tokat şehrinin konumu ve önemli yolların kavşağında bulunması transit ticaret faaliyetlerinin canlı olmasını temin etmiştir. Bu faaliyetler şehir içinde özellikle Meydan Çarşısı gibi yerlerde yoğunluk kazanmıştır (Foto 3).

Foto 3: Tokat Meydan Çarşısı ve 1920'lerde ticaret malı taşıyan kağnılar (Hasan Erdem Arşivi).

19. yüzyılın sonlarında Tokat sancağının yıllık *ihracaat ve ithalat ürünleri* ve ortalama değerleri, şehrin ticareti hakkında genel bilgiler vermektedir. 1892 yılına ait verilerde genellikle tarım ürünlerinin ihraç edildiği dikkati çekmektedir. Bunların yanı sıra deri, kereste, halı, yün ve tiftik diğer önemli ihraç ürünleridir. Özellikle halı (200.000 frank) tarım dışı ihraç ürünlerinin başında gelmektedir. İthalatın bir kısmı ülke içinden (Kastamonu, Antep, Kilis, Adana, Erzurum, Bağdat vd.) bir kısmı ise Fransa, Almanya, Rusya gibi ülkelerden yapılmaktadır. İthal edilen başlıca ürünler arasında donanım, çivit, petrol, anilin, züccaciye, şeker, patiska, kâğıt vb. yer almaktadır. Sancağın yıllık ihracatı 1.822.090 frank iken ithalatı 1.414.106 frank olup, ihracaat lehinde 407,984 franklık bir fazlalık bulunmaktadır (Cuinet, 1892: 722-723). Bu değer de sancağın ve dolayısıyla Tokat'ın ekonomik yapısı ve genel durumu hakkında bilgi vermektedir.

7. Tarım Fonksiyonu

Osmanlı Devleti'nin büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomisinin olduğu düşünüldüğünde, Yeşilirmak'ın verimli toprakları üzerinde kurulu olan Tokat'ta da bu durumun farklı olduğu söylenemez. Açıklık ve Sağırılı, Tokat tapu tahrir defterleri ışığında Osmanlı döneminde Tokat kazasında üretilen bazı *tarla ve bahçe ürünlerinin* miktarı ve vergileriyle ilgili aşağıdaki tabloyu hazırlamıştır (Tablo 6). Bu tabloda verilen değerler, yalnızca şehir çevresinde değil aynı zamanda Tokat kazası genelinde yetiştirilen tarım ürünlerini de kapsamaktadır.

Tablo incelendiğinde, Tokat'ta en fazla yetiştirilen ürünün buğday, sonra da arpa olduğu görülür. Yıllara göre ürün miktarı azaldığı halde üründen alınan vergi giderek artmaktadır. 1455, 1485 ve 1520 yıllarına ait nohut, kabak, bakla, mercimek ve mısır verilerine ulaşılamazken son iki defterde üretim miktarları az olmakla beraber kaydedildikleri görülür. Tokat'tan alınan aynı ölçü miktarının 1/5 olması nedeniyle (Şimşirgil, 1990: 301) tabloda geçen keten, kendir ve pamuk dışındaki ürün miktarlarının beş ile çarpılması durumunda gerçek üretim miktarına ulaşabilmektedir.

Tablo 6: Tokat Kazasında Üretilen Bazı Tarla ve Bahçe Ürünlerinin Miktarı ve Vergileri.

Ürün Adı	1455		1485		1520		1554		1574	
	Miktar (Kile)	Vergi (Akçe)	Miktar (Kile)	Vergi (Akçe)	Miktar (Kile)	Vergi (Akçe)	Miktar (Kile)	Vergi (Akçe)	Miktar (Kile)	Vergi (Akçe)
Buğday	101.200	303.60 0	97.50	242.60 0	66.160	330.80 0	67.500	337.50 0	84.240	565.44 0
Arpa	74.320	148.64 0	45.35 0	100.76 0	45.350	181.36 0	56.910	227.60 0	62.740	313.70 0
Soğan	40	80	0	0	8	24	2.063	6.189	2.956	11.824
Kendir	-	0	-	0	-	235	-	906	-	2.761
Keten	-	1.820	-	845	-	1.915	-	2.827	-	5.163
Pamuk	-	2.640	-	1.075	-	1.220	-	5.241	-	14.351
Nohut	-	-	-	-	-	-	456	2.736	136	822
Kabak	-	-	-	-	-	-	294	1.470	336	1.680
Bakla	-	-	-	-	-	-	303	1.818	323	1.944
Mercimek	-	-	-	-	-	-	347	2.076	261	1.446
Mısır	-	-	-	-	-	-	0	0	209	1.045
Toplam	175.560	456.78 0	45.49 7	345.28 0	111.51 8	515.55 4	127.87 3	588.36 3	161.20 1	920.17 6

Kaynak: Açıklık ve Sağrılı, 2005: 37-38.

Tapu tahrir defterlerinde Tokat kazasında meyve ve bağcılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapıldığını incir, üzüm, kiraz, erik, elma, armut, badem, ceviz gibi ürünlerden; 1455 yılında 21,165 akçe, 1485'te 41,220 akçe, 1520'de 42,822 akçe, 1554'te 63,623 akçe ve 1574'te 94,056 akçe öşür vergisi alındığı kayıtlarda geçmektedir (Şimşirgil, 1990: 306-309). Şimşirgil, doktora çalışmasında Tokat kazasında bilinen meyveler arasında geliri en fazla olan ürünün ceviz olduğunu belirtmektedir (1990: 306).

Tokat'a 1650'li yıllarda uğrayan Evliya Çelebi Tokat için; "Lisân-ı Acem'de Kân-ı cev derler, ya'nî Arpa vilâyeti derler. Hakikatül'hâl arpası Karaman eli arpası gibi pâk ve semîn ve firâvân olduğunda bu Tokat'a ve Sivas'a diyâr-ı Acem'de Arpa Çukuru derler" (2001: 32). şeklinde buğday ve arpa başta olmak üzere tahıl tarımının önemini anlatmaktadır. Keza Evliya Çelebi, Evvelâ yedi elvân buğdayı olur ve dânedâr arpası firâvândır. Ve bakla ve mercimek ve benzeri mahsuller ve meyvelerin de bol olduğunu söylemektedir (2001: 39).

18. yüzyılda Tokat'ta tarım faaliyetleriyle ilgili pek fazla bilgiye rastlanılmamasına rağmen 19. yüzyılda Tokat'a gelen seyyahların yazdıklarından mevcut ekonomik durum daha iyi şekilde anlaşılabilir. Nitekim James Morier, *Yedinci akşamı yolculuğumuza*

devam ettik. Şehri, aynı yolda bıraktık ve köprüyü geçerek, hayal edilebilecek en zengin tahıl ülkelerinden birinde, hasatın tamamen olgunlaştığı yaklaşık beş mil genişliğinde ve on beş mil uzunluğunda bir ovardan geçildi (1816: 335) demekte ve şehir civarındaki tahıl tarımının önemine işaret etmektedir.

1854-1856 yılları arasında Tokat'ta görev yapan İzmir doğumlu Amerikan misyoner Van Lennep anılarını ve gözlemlerini yazdığı çalışmasında, tarım ve bahçecilikle ilgili bilgisi olmadığı halde bir kitap ve gözlemleri sayesinde Tokat'ta toprağa kısa sürede farklı bir görünüm kazandırdıklarından söz eder. Tokat ve Amasya'da henüz yeni tanınan bazı meyve ağaçlarının uygun alanlara dikildiğini ve şimdiye kadar bilinmeyen bazı sebzelerin çiftçilere tanıtıldığını söyler. Van Lennep Tokat'taki zirai denemelerinden şu şekilde bahsetmektedir: "Mükemmel patatesler yetiştirmede başarılı olduk... Kırmızı kuş üzümü ve çilekten iyi hasat elde ettik; Mayısın başından Aralıkın ortalarına kadar, daha önce burada görülmemiş olan, taze bezelye elde ettik. Domates yalnızca yeşilken yeniliyordu, insanlara onların olgunlaşmasına izin vermeleri gerektiğini öğrettik. Böylece domateste daha üstün kaliteye ulaştılar." (Lennep, 1870: 147).

Lenep'in anlattıklarına bakıldığında 19. yüzyılda Tokat'ta mevcut olmayan birçok sebzenin ekilmeye başlamasına kendilerinin vesile olduğunu ileri sürmektedir. Fakat konu meyveciliğe geldiğinde seyyah bir adım geri çekilmesi gerektiğini kabul etmektedir: *"Meyveye gelince insanlara yeni bir şeyler öğretmek bizim için imkânsızdı. Bir Türk'e ait otuz yedi çeşit üzümün bulunduğu bir üzüm bağında, bağ sahibinin tüm üzüm türlerinin ismini bildiğini gördük. Ötekisinin meyve bahçesinde on yedi farklı tür armut bulunmaktaydı. Çiftçilerin bahçelerinde ayva, kiraz, vişne, elma bol ve çeşitliydi hatta bazıları aşırı derecede iyiydi. Fakat elmaların kraliçesi olan Amasya'nın misket elması yoktu. Karadut çok iyi kalitede üretilmekteydi. Beyaz dutun çeşitli türlerinin her yıl daha da fazlası dikiliyordu... Halk hayvancılıkla ilgili daha pratik bilgiler biliyor ve uyguluyordu. Çeşitli yöntemlerle başarıyla aşılama gerçekleştirilebiliyorlardı. Fakat bazı ağaç ve çalılırların*

kesilerek çoğaltılması gerektiği söylendiğinde başarılı olduğunu görene dek inanmıyorlardı." (Lenep, 1870: 147-148).

Tokat'ta hayvancılık faaliyetlerine gelindiğinde ise Şimşirgil'in 15. ve 16. yüzyıl Tokat tahrir defterlerinden yararlanarak hazırlanmış olduğu tablo yer almaktadır (Tablo 7). Bu tabloda yıllara göre yetiştirilen koyun sayısı ve bu koyunlardan alınan vergi miktarı gösterilir. Koyun sayısının en az olduğu yıl 1455 olarak ayırt edilir. 1520 yılı dışında koyun sayısı katlanarak artmış ve 1574'te ise ilk sayıdaki koyun miktarının 6 katına ulaşmıştır. 1520 yılındaki azalışın sebebi, aynı tarihte nüfustaki azalmanın da nedeni olan 1474 yılında Uzun Hasan'ın Tokat'ı yaktırması olabilir.

Tablo 7: Tokat Tahrir Defterlerinde 15. ve 16. Yüzyılda Mevcut Koyun Sayısı ve Vergisi.

Yıllar	1455	1485	1520	1554	1574
Koyun (Baş)	13.750	21.424	14.916	47.634	85.756
Ağnam resmi	6.875	10.712	7.458	23.827	42.878

Kaynak: Şimşirgil, 1990: 311.

19. yüzyıl sonunda (1890'larda) Tokat sancağında toplam 204.888 baş hayvan varlığı tespit edilmiştir. Bunun 173.389'unu koyun ve keçi oluşturmaktadır. Öküz ve inek 18.333, yük ve çeki hayvanlarından at 9.166 ve eşek ise 4.000 baş olarak kayıtlara geçmiştir

(Tablo 8). Koyun ve keçi aynı zamanda kılı yönünden dokuma sanayisinin önemli bir hammaddesini sağlamaktadır. Bu dönemde 41.500 okka tiftik keçi kılı üretimi yapılmıştır. Yine 574.935 kuruş ağnam vergisi toplanmıştır.

Tablo 8. Tokat Sancağında 1890 Yılında Hayvan Varlığı.

Öküz ve İnek	Koyun ve Keçi	At	Eşek
18.333	173.389	9.166	4.000

Kaynak: Vital Cuinet, 1892: 716, 658.

Şimşirgil, 15. ve 16. yüzyılda Tokat'ta arıcılık faaliyetinin epey yaygın olduğunu ve her bir kovan için iki akçe öşür alındığını söyler. Bu durumda 1485'te 3.568 kovan arıdan 7.137 akçe, 1520'de 4507 kovan arıdan 9.015 akçe, 1554'te 5605 kovan arıdan 11.210 akçe, 1574'te 5.585 kovan arıdan 11.170 akçe vergi (resm-i asel) alındığı ifade edilebilir (1990: 312-313). Arıcılık faaliyetinin 19. yüzyılın sonlarında nispeten düşük düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Tokat sancağında 3.500 okka balmumu ve 700 okka bal üretiminin yapıldığı kayıtlara geçmiştir (Cuinet, 1892: 715).

Bütün bu veriler ve bilgiler ışığında Tokat sancağının idari, kültürel ve ekonomik merkezi olan Tokat şehri ve çevresinde Osmanlı dönemi boyunca yoğun tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Şüphesiz bu faaliyetler, şehirde başta ticaret ve sanayi olmak üzere çok çeşitli sektörleri doğrudan etkilemiş ve gelişmesine katkı sağlamış, nüfusun beslenmesine ve istihdamında da önemli rol oynamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Coğrafya bilimi kendine özgü ilke ve araştırma yöntemleri ile çeşitli bilim dallarından da yararlanarak şehirleri farklı ve sınırlı zaman dilimleri kapsamında inceleme konusu yapabilmektedir. Fakat ülkemizde maalesef bu tür çalışmaların sayısı fazla değildir. Bundan dolayı gittikçe önem kazanan şehir coğrafyası çalışmalarında yerleşmelerin belirli bir dönem ve konu ile sınırlandırılarak incelenmesine daha fazla önem verilmesi gerekmektedir.

Anadolu'nun kadim şehirlerinden biri olan Tokat, arşiv ve tarihi kaynaklar ile doğrudan saha gözlemlerinden sağlanan bilgi ve verilerle coğrafi sistematik ve yöntemlere bağlı kalınarak Osmanlı dönemi ve fonksiyon özellikleriyle konu sınırlandırılarak şehir coğrafyası açısından incelenmiştir. Klasik bir coğrafi sınıflandırma ile şehir fonksiyonları yönetim, eğitim, sağlık, ulaşım, ticaret, sanayi ve tarım olmak üzere 7 başlığa ayrılmıştır.

Tokat şehri Osmanlı dönemi boyunca, beylerbeyliği, sancak, muhassıllık ve kaza merkezi gibi farklı statülerde de olsa devamlı bir surette idari bir fonksiyona sahip olmuştur. Bu durum, şehrin gelişmesine ve bölgesel bir merkez olmasına katkı sağlamıştır. Aynı şekilde eğitim fonksiyonunda da çok sayıdaki medrese, okul ve diğer eğitim kurumlarıyla birlikte önemli bir kültür şehri özelliği kazanmıştır.

Şehrin merkezi konumu, doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde uzanan ana yolların üzerinde bulunması, ulaşım açısından önemli avantajlar sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak şehirde sanayi ve ticari faaliyetler, olağanüstü zamanların dışında hemen bütün Osmanlı idaresi boyunca canlılığını korumuştur. Şehirde özellikle bakır işleme, dokuma ve deri işleri önemli sanayi kollarını oluşturmuştur. Ev ve atölye tipinde gelişen bu sanayi kolları, bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi'nden olumsuz yönde etkilenmiştir.

Tokat şehrinin önemli bir fonksiyonu da ticarettir. Ana yolların üzerinde bulunması, idari, eğitim ve sağlık alanında yerel ve bölgesel bir merkez olması fonksiyonlar arasında ticaret faaliyetlerini ilk sıraya taşımıştır. Gerçekten bir kısmı günümüze kadar ulaşan ve şehrin tarihi nüvesinde yer alan çok sayıda han ve çarşıların varlığı ticaretin önemini ortaya koyar niteliktedir. Birçok şehrimizde bugün de gözlendiği gibi Tokat'ta da yerleşmenin kenarından başlayarak özellikle Yeşilirmak vadisi ve çevresi, tarım faaliyetlerinin yoğunlaştığı verimli bağ, bahçe ve tarla alanları teşkil etmiştir. Tarım potansiyeli ve ürünlerin çeşitliliği farklı tarihlerde şehre gelen seyyahların da dikkati çekmiştir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Osmanlı döneminde Tokat şehri başta hizmet olmak üzere çok fonksiyonlu bir özelliğe sahip olmuştur. Bu fonksiyonların önemi zamanla değişse de birbirlerini desteklemek suretiyle şehrin Osmanlı dönemi boyunca devamlı şekilde canlılığını ve önemini korumasına imkân sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Açikel, A. (1999). *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (Kaza) of Tokat (1574-1643)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Manchester Üniversitesi, İngiltere.
- Açikel, A. (2002). Tokat Örneğinde XVII. Asrın İlk Yarısında Osmanlı Sosyal Yapısındaki Buhran. Güzel, H. C., Çiçek, K., Koca, S. (Ed.) İçinde, *Türkler* (C. 10, ss. 348-358), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Açikel, A., Sağır, A. (2005). *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 17.
- Akyüz, Hatice Özlem, 2018, *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Geçmişten Günümüze Tokat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Atam, Ş. (2013). 1834 Yılında Tokat'ta Mahalle Yapılanması ve Muhtarlık Teşkilatının Kurulması. *International Journal of Social Science*, 7(2), 73-90.

- Aybet, G. Ü. (2003). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530- 1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, S. (2006). Modern Tıp Penceresinden Osmanlı Tıp Anlayışına Bakış. Yılmaz, N. & Yılmaz, C. (Ed.), İçinde *Osmanlılarda Sağlık: C. I* (ss. 27-40). İstanbul: Biofarma.
- Baltacı, C. (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri* (C. 1-II). İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Beaujeu-Garnier, Jacqueline, et Chabot, Georges. (1963). *Traité de Géographie Urbaine*. Paris, Armand Colin.
- Beşirli, M. (2005). *Orta Karadeniz Kentleri Tarihi I: Tokat (1771-1853)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 16.
- Cantay G. (2002). *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Cinlioğlu, H. T. (1950). *Osmanlılar Zamanında Tokat: İkinci Kısım*. Tokat: Tokat Matbaası.
- Cinlioğlu, H. T. (1951). *Osmanlılar Zamanında Tokat: Üçüncü Kısım*. Tokat: Tokat Matbaası.
- Cinlioğlu, H. T. (1973). *Osmanlılar Zamanında Tokat: Dördüncü Kısım* (C. 1-4). Tokat: Barış Matbaası.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de Asie Mineure*, Tome Premier, Paris: Ernest Leroux.
- Çavdar, N. (2014). XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi. *Yeni Türkiye*, I (60), 449-470.
- Çavdar, N. (2015). Temettüat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-45). İçinde: *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (25-26 Eylül 2014) Bildiriler I*, 327-250. Tokat: Tokat Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Demir, Ş. (2010). *10 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Demirci, A. (2007). *3 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Demirtaş, H. (2007). *12 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Doğanay, H. (2017). *Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü* (Editör, Altaş, N. T.). Ankara: Pegem Akademi.

- Eken, G. (2000). Tanzimat Dönemi Osmanlı Toplumunda Nüfusun Meslekî Yapılanması: Tokat Örneği. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15(1), 155-169.
- Ekici, E. (2011). 47 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Ekici, O. (2010). 33 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Erim, N. (1990). 1720-1790 arasında Osmanlı İnan Ticareti, Yıldız, H.D. & Enginün, İ. (Ed.), İçinde: V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, (ss. 571-577). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ertuğrul, Ö. (1996). Gökmadrese. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 139-140). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. V. Kitap (Hzr. Dağlı, Y., Kahraman, S.A., Sezgin, İ.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fontanier, V. (1829). *Voyages en Orient Turquie d'Asie*. Paris: Librairie Universelle.
- Gabriel, A. (1934). *Monuments Turcs d'Anatolie*. Tome II, Paris: E.de Boccard.
- Genç, M. (1986). 17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat, Bolay, H., Yazıcıoğlu, M., Yediıldız, B., Özdemir, M. (Ed), İçinde, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986)*, 145-169. Tokat: Tokat Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Genç, M. (2016). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (11. bs). Ankara: Ötügen Neşriyat.
- Gökbilgin, T. (1965). 15. Ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum. *Vakıflar Dergisi*, (6), 51-61.
- Gökbilgin, T. (1979). Tokat. İçinde *İslam Ansiklopedisi*: C. 12/1 ss. 400-412, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Güran, T. (1997). *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909-1913 ve 1914*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Gültekin, E., Doğan, G. (2018). Osmanlı Dönemi Belediye Tabipliği Uygulamasına Karamürsel Örneğinde Bir Bakış. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 8(3), 218-223.
- Haniççe, M. (2009). 16 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonlu Metni ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Henry J. Van Lennep. (1870). *Travels Little-Known Parts Of Asia Minor*. London: John Murray.
- Issawi, C. (1980). *The Economic History of Turkey 1800-1914*. Chicago: The University Of Chicago Press.
- İlgazi, A. (2000). Tokat'ın Mutasarrıflık Oluşuna Dair Bir Belge. *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, (15), 16-17.
- James Morier. (1816). *A Journey Throught Persia, Armenia, and Asia Minor, To Constantinople, In The Years 1808 and 1809*. Philadelphia: Published By M. Carey, And Wells And Lilly, Boston G. Palmer Printer.
- Joseph de Tournafort. (2005). *Tournafort Seyahatnamesi* (Tunçdoğan, T., Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kaplan, Ç. (2011). 55 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilive Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Kara, M. (2011). Tekke. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* C. 40, ss. 368-370, Diyanet Vakfı.
- Karabay, K. (2007). 63 Nolu Tokat Şer'iyeye Sicili. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kahramanmaraş.
- Katip Çelebi. (2010). *Cihannüma* (Said Öztürk, Ed.). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Kuş, A. (2015). Lennep'in Seyahatnamesi'nde Tokat'ın İktisadi Yapısı. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 25-26 Eylül 2014 Tokat Bildiriler Kitabı*, I, 553-562. Tokat: Tokat Valiliği Özel İdaresi.
- Ortaylı, İ. (2001). Osmanlı Devleti'nde Kadı, İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.24, s.69-73, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özgen, Mutlu. (2008). Tokat Kenti'nin Ticaret Mekânları: 19.-20. Yüzyılda Meydan Semtinde Ticarî Yaşam. *Vakıflar Dergisi*, (31), 141-203.
- Öztürk, N. (1987). Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri. İçinde *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 71-80. Ankara: Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi.
- Peyssonel, C. (1787). *Traite sur le Commerce de la Mer Noire*. Tome Premier. Paris: Chez Cuchet Libraire.
- Sarı, N. (2006). Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı. İçinde *Osmanlılarda Sağlık*. C. I, 207-236. İstanbul: Biofarma.
- Sarıbal, İ. (2004). 23 Numaralı Tokat Şer'iyeye Sicilive Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Şahin, İ., & Emecan, F. M. (1986). XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Şehri. *26-29 Haziran 1985 Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 41-51. Ankara: Türk Diyanet Vakfı.

- Şimşirgil, A. (1990). *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat (1455-1574)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şimşirgil, A., 1992, "XVI. Yüzyılda Tokat Medreseleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 7, 227-242.
- Şimşirgil, A. (1995). XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (X), 187-210.
- Tavernier, J.B. (1677). *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier: Ecuyer Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse, et aux Indes*, Paris: G. Clouzier.
- Tavernier, J.B. (1713). *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier*. A Rouen: Chez Pierre le Boucher.
- Tavernier, J.B. (1886). *Les Six Voyages de J.B Tavernier: C. I*. Paris: Librairie Plon.
- Tournefort, J. P. (1718). *Relation D'un Voyage Du Levant, Fait Par Ordre Du Roi: Contenant L'Histoire Ancienne & Moderne de plusieurs Isles de l'Archipel, de Constantinople, des Côtes de la Mer Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des Frontieres de Perse & de l'Asie Mineure*. Tome Second, Amsterdam: Aux Dépens de la Compagnie.
- Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Dönemi'nde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tozkoparan, Neşe, 2014, Sivas Amerikan Hastanesi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 28 (XIV), 81-102.
- Tümertekin, (1973). *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirselleşme Fonksiyonları*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No.72, İstanbul.
- Ulu, M. E. (2004). *Alperenler Cenneti Tokat*. İstanbul: Acar Matbaacılık.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1927). *Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler*. İstanbul: Milli Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ.H. (2003). *Tokat Kitabeleri*. Ankara: Türk Hava Kurumu Basım Evi İşletmeciliği.
- Ünver, S. (2014). *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar (II)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yıldız, H. (2007). *50 Nolu (H.1254/M. 1838-1839) Tokat Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri.
- Yılmaz, C., Yılmaz, N. (Ed.). (2006). *Osmanlılarda Sağlık (C. 1-II)*. İstanbul: Biofarma.
- Tokat Valiliği Fotoğraf Arşivi.
- Hasan Erdem Fotoğraf Arşivi.
- 11 Numaralı Tokat Şer'iyye Sicili Defteri.
- 1287/1870 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1288/1871 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1289/1872 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1292/1875 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1298/1880 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1299/1881 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1300/1883 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1301/1884 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1302/1885 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1304/1887 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1308/1891 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1321/1903 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- 1325/1907 yılı Vilayet-i Salname-i Sivas.
- <http://abdurrahmanakbilmez.blogspot.com/2012/05/osmanli-devlet-teskilati-ve-yonetimi.html> (Erişim tarihi 09.09.2019 saat 14.23).
- <https://csb.gov.tr/osmanli-da-sehircilik-anlayisi-makale> (Erişim tarihi 01.09.2019 saat 18.49).
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi#2-osmanli-devletinde-kadi> (Erişim tarihi 05.09.2019 saat 10.18).
- <https://tokat.ktb.gov.tr/TR-60625/kutuphaneler.html> (Erişim Tarihi 22.03.2020).